

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

ŞİRİNLİ QARAXAN BAYRAMƏLİ OĞLU

AZƏRBAYCANIN ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ ONUN TƏMİNATI

Mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

**İxtisasın şifri və adı:
İxtisaslaşma:**

060401

**Dünya İqtisadiyyatı
Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər**

Elmi rəhbər:

prof. R.M.Qasimov

Magistr proqramının rəhbəri:

prof. Q.N.Manafov

Kafedra müdiri:

prof. Ş.H.Hacıyev

Bakı - 2015

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I Fəsil. Enerji təhlükəsizliyinin nəzəri əsasları	
1.1 Enerji təhlükəsizliyi nəzəriyyəsi və mahiyyəti.....	7
1.2 Enerji təhlükəsizliyinin elmi interpretasiyası.....	9
1.3 Enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində milli enerji strategiyasının rolu.....	12
II Fəsil. Azərbaycan enerji resursları və dünya enerji bazarında oynadığı rol	
2.1 Tarixi-coğrafi, iqtisadi-siyasi vəziyyət və Azərbaycan neft-qaz sənayesinin inkişaf mərhələləri.....	23
2.2 Dünya yanacaq enerji balansı və karbohidrogen ehtiyatların bölgüsü və Azərbaycanın bu bölgədə payı.....	38
2.3 Yanacaq energetika kompleksi müasir Azərbaycan iqtisadiyyatı kontekstində.....	54
III Fəsil. Azərbaycan enerji təhlükəsizliyinin araşdırılması	
3.1 Azərbaycan milli enerji strategiyası, onun formalaşmasının aspektləri və davamlı təminatı.....	61
3.2 Azərbaycanın enerji təminatı və təhlükəsizliyi siyasəti.....	70
3.3 Enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün yanacaq energetik kompleksində iqtisadi islahatların aparılmasının zəruriliyi.....	88
Nəticə	95
İstifadə edilmiş ədəbiyyatların siyahısı	97
Referat	100
Summary	102
Резюме	103

Giriş

Hazırkı və perspektivləşən vəziyyət global enerji balansında baş verən təkamüllü dəyişikliklərin nəticələrinə işartılı görüntülər gətirir. Bu təbəddülatlar müasir dünya energetikasının yeni inkişaf mərhələsinə daxil olduğunu yəqinləşdirərək, onun həyatımızın sosial-iqtisadi sferasına yönələn təsir effektinin bir daha nəzərdən qaçırılmamasını labüd edir. Yeni konfigurasiyada artım meyli təhlükəsiz texnologiyalar kontekstində nüvə enerjisinə sarı inamlı istiqamət alır. Burada stimullaşmaya tam bir əsrə yaxın dominant enerji daşıyıcıları – karbohidrogen resurslarının, xüsusən də neftin tükənmə mərhələsinə daxil olması aspekti daha çevik sürət verir. İnkişaf etmiş yüksək enerjili industrial dövlətlər dərinləşən bu balans dəyişikliklərinə müvafiq olaraq energetik siyasətlərində əsaslı korrektələr edirlər. Sırada, hətta OPEK təmsilçiləri olanlar belə, aktivlik göstərilir. Dünya neft ehtiyatlarının 11,4%-nə sahib və onları hələ 93 il də istifadə etmək imkanlı İran İslam Respublikası da çevrəsində baş verən təzadlı olaylara baxmayaraq milli nüvə proqramı çərçivəsində Atom Elektrik Stansiyası (AES) strategiyasını inadla davam etdirir. Özünün yeni silsiləvi unikal neft-qaz yataqlarının kəşfi və istismarı ilə Orta Asiyanın “Neft pələnginə” çevrilən bol enerjili Qazaxıstan da AES tikintisini reallaşdırmaq niyyətindədir. Formalaşan yeni reallıqlar yetərli neft-qaz ehtiyatlarına malik respublikamızda da belə bir strategiyaya keçid məqamının yaxınlaşdığını əsaslandırır. Bundan irəli gələrək milli neft strategiyasının tam miqyaslı reallaşması istiqamətində orta hesabla 25 illik fəaliyyətlə bərabər, postneft konsepsiyasının prioritetlərinin təyin edilməsi və onun həyata keçirilməsinə də start verilməlidir.

Mövzunun aktuallığı: Müasir dövrün reallıqları göstərir ki, nəinki inkişaf etmiş ölkələrdə, hətta inkişaf etmiş ölkələrdə də, həyatın müxtəlif sahələrində, ekologiyada, siyasətdə, iqtisadiyyatda və digər sahələrdə enerji təminatı və onun təhkükəsizliyi xüsusi çəkiyə malikdir. Bu aspektdən Azərbaycanda da müxtəlif sahələrin enerji təminatı və ölkə səviyyəsində enerji təhlükəsizliyinin təminatı siyasətinə baxılması və araşdırılması öz aktuallığını artırır. Məlumdur ki,

Azərbaycanda enerji istehsalı əksərən karbohidrogen yanacağından istifadə əsasında inkişaf edir. Belə proses, təbii ki, sonsuz ola bilməz. Dərək edilən bu aydın həqiqət hazırkı bol karbohidrogen ehtiyatlarına istinadən ölkədə Milli Neft Fondunun təsisini şərtləndirmişdir. Milli Neft Fondunun sistem səmərəliliyi alternativliklər baxımından mübahisəli olsa da, onun real nəticələri müvafiq resurslar tükənəndən sonra daha dəqiq hesabatlanacaqdır. Bir həqiqət də vardır ki, karbohidrogen resursları gələcək nəsillərin sərəncamına indiki maddi formada verilə bilməyəcəkdir. “Varislik əməliyyatı” əsasən maliyyə törədən, məşğulluğu təmin edən yeni istehsal aktivlərinin yaradılması və qismən də kapital formasında olacaqdır. Karbohidrogen resurslarının tam miqyaslı effektivliyi zəminində indi və gələcək vəziyyəti müqayisəli təhlil etdikdə belə reallıq məntiqi görünə bilər. Lakin burada olduqca mühüm olan əsas bir məqam yaddan çıxarılmamalıdır. Belə ki, sadə anlaşılan görüntü ondan ibarətdir ki, dünya iqtisadiyyatı enerji tutumludur və onun gələcəyini də bu qaynaqdan kənarında təsəvvür etmək çətindir. Fərqi varmıdan, Azərbaycan iqtisadiyyatı da perspektivdə eynilə daim enerji tələbli olacaqdır.

Birinci dalğada yalnız özünün yox, dünya enerji bazarının yarısının təminatçısı, II Cahan savaşının əsas zəfər güclərindən olmuş Azərbaycan nefti zamanında milli fonda maksimal rentasını köçürə bilməmişdir. Üçüncü dalğanın müşkül görüntüsü aspektində bu missiyanı indiki – ikinci dalğada təmin etmək üçün yeni imkanlar yaranmışdır. Reallıq ondan ibarətdir ki, iqtisadi problemləri istehsal amilləri silsiləsində yalnız maliyyə kapitalı ilə tam həll etmək çətindir. Digər tərəfdən maliyyə kapitalı infrastruktur və istehsal kapitalına nisbətə yüksək inflyasiyaya meyillidir. Buna görə də, Milli Neft Fondu kapitalının yetərli bir hissəsini də respublikanın fasiləsiz enerji təminatçısına çevrilən mənbələrinin inşasına səfərbər edilməsinə zərurət yaranır. Fasiləsizliyin təminatında isə nüvə enerjisi istehsalı stansiyalarının tikintisi strateji və iqtisadi cəhətdən daha müqabildir.

Enerji varisliyi istiqamətində alternativliyin üstün olaraq AES strategiyasına təslim edilməsi romantik bir xülya deyildir. Əlbəttə, bu seçimin ağırlı fəsadları çox

müxtəlifdir. Lakin baxılmalıdır: ölkənin enerji təhlükəsizliyinin və sosial davamlılığının təminatında XXI əsr boyunca digər səmərəli alternativlər hansılar ola bilər? Elə bu kontekstdən irəli gələrək bizim tədqiqat məqsədlərimizin fəvqündə də müvafiq alternativliklərin nəzəri-empirik aspektdən təhlili və spesifik reallığın elmi əsaslandırılması manifesti dayanmışdır.

Tədqiqatın məqsədi: Aparılmış araşdırmanın əsas məqsədi dünya enerji daşıyıcıları bazarında Azərbaycanın oynadığı rola diqqət yetirmək, Azərbaycanın milli enerji strategiyasından irəli gələrək yürüdülmən enerji təhlükəsizliyi siyasətinə nəzər salmaqdır.

Tədqiqatın predmeti: Tədqiqatın predmeti kimi Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyi, milli enerji strategiyası və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələsi çıxış edir.

Tədqiqatın nəzəri əsasları: Enerji təhlükəsizliyi sahələrində aparılan araşdırmalar müxtəlif ölkələrin bu sahədə müxtəlif siyasətlər həyata keçirdiklərini göstərir. Araşdırma zamanı ilk olaraq enerji təhlükəsizliyinin nəzəri əsaslarına, elmi interpretasiyasına, xüsusilə də Azərbaycanda bu sahədə aparılan siyasətə diqqət verilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji bazası: Enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində elmi tədqiqatların geniş spektri və problemlərin tədqiqində elmi abstraksiya, məntiqi və tarixi əlaqə kimi metodlardan istifadə etməklə faktlar toplanıb ümumiləşdirilmiş, onlar arasında qanuna uyğun və təsadüfi əlaqələr müəyyənəşdirilmiş, xarakterik olan əlaqələr aşkara çıxarılmış və müxtəlif mülahizə və nəticələrə gəlinmişdir.

Elmi yenilik: Magistr dissertasiyasının elmi yeniliyi nəzəri və təsviredici bir araşdırma olaraq Azərbaycanda həyata keçirilən milli enerji strategiyasını, enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün həyata keçirilən tədbirlərin araşdırılaraq komplektləşdirilməsidir.

Nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti: Aparılan tədqiqatın əsas nəticəsi və elmi müddəalardan təkliflər və tövsiyələrdən, müxtəlif sahələrdə enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin həyata keçirilməsidir.

İnformasiya mənbəyi müxtəlif beynəlxalq təşkilatların dövrü nəşrləri, Azərbaycan Respublikası Sənaye və Energetika nazirliyinin rəsmi internet sahifəsinin əks etdirdiyi məlumatlardan, Azərbaycan Respublikası Statistika komitəsinin rəsmi internet sahifəsi və digər yerli və beynəlxalq internet sahifələrindən ibarətdir.

İşin strukturu və həcmi: Aparılmış tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarətdir. Girişdə işin aktuallığı, tədqiqatın istiqamətləri göstərilir və tədqiq ediləcək problemlər müəyyənləşdirilir. Dissertasiyanın birinci fəslində enerji təhlükəsizliyinin nəzəri əsaslarına diqqət yetirilmişdir. Dissertasiyanın ikinci fəslində dünya enerji bazarı və bu bazarda Azərbaycanın oynadığı rola, üçüncü fəslində isə Azərbaycan enerji təhlükəsizliyi məsələsinə diqqət yeririlmişdir.

İşin sonunda isə məntiqi yekunu olaraq nəticə və təkliflər və ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

I Fəsil. Enerji təhlükəsizliyinin nəzəri əsasları.

1.1 Enerji təhlükəsizliyi nəzəriyyəsi və mahiyyəti.

Enerji təhlükəsizliyi enerji istehlakı üçün təbii resursların mövcudluğu və ölkənin milli təhlükəsizliyi arasında əlaqə növüdür. Ucuz enerji resurslarına çıxış imkanı müasir iqtisadiyyatın əsas hissəsinə çevrilmişdir. Bununla belə dünya üzrə enerji resurslarının qeyri bərabər paylanması müəyyən problemlərə tol açır. Bərpa olunan enerji mənbələrinin və enerji təhlükəsizliklərinin sürətli inkişafı və enerji mənbələrinin texnoloji diversifikasiyası enerji təhlükəsizliyi səhəsində əhəmiyyətli faydalar gətirməlidir.

Ümumilikdə odun energetik gücünün aşkarlanması bəşər sivilizasiyasının bənzərsiz nailiyyətlərindən biri olmuşdur. Elə bu gün də qida, su, hava və torpaqla yanaşı, energetik qaynaq da insanlar üçün başlıca yaşayış zərurətlərindəndir. Energetik sivilizasiyanın ilk çağlarında dünya yanacaq balansında uzun illər – tam XIX əsrə qədər əsas məhsul kimi oduncaq çıxış etmişdir. Bununla belə, min illər öncə neftdən də müvafiq məqsədlər üçün istifadə olunduğu bəlli idi. Ötən iki əsr ərzində dağ-mədən sənayesində, metallurgiyada və digər sənaye sahələrində vüsətlənən istehsal meyilləri daş kömürdən istifadəyə əsaslı keçidə rəvac verdi. Yüksəliş tapan elmi-texniki tərəqqi, daxiliyanma mühərriklərinin yaranışı və təkmilləşməsi, məhsul müxtəlifliyinə genişlik gətirən krekinq prosesindəki nailiyyətlər və həmçinin enerjitutumlu sənaye komplekslərinin yaranışı öz növbəsində neft erasının təşəkkülünə gətirdi. Artan neft həyəcanı arasında onun tükənəcəyi ehtimallarına da yol açdı. Neft ehtiyatlarının tükənməsi haqqında ilk proqnozları 1875-ci ildə ABŞ-ın Ohayo ştatının baş geoloqu Con Nyuberri bəyan etdi. Bu pessimizm bir sıra neft təsərrüfatları səhmlərinin satılması ilə müşayiət olundu. Digər tərəfdən, bu olayla yanaşı, neft ehtiyatlarının qeyri-bərabər ərazi bölgüsü kontekstində də ona artan tələb süni neftin alınması məqsədlərini gündəmə gətirdi. Bu aspektdə çalışmalar o qədər geniş uğurlu olmasa da, rəqabət fərqində idi. Sənaye baxımından qiymətləndirilən sintetik neft ilk dəfə I

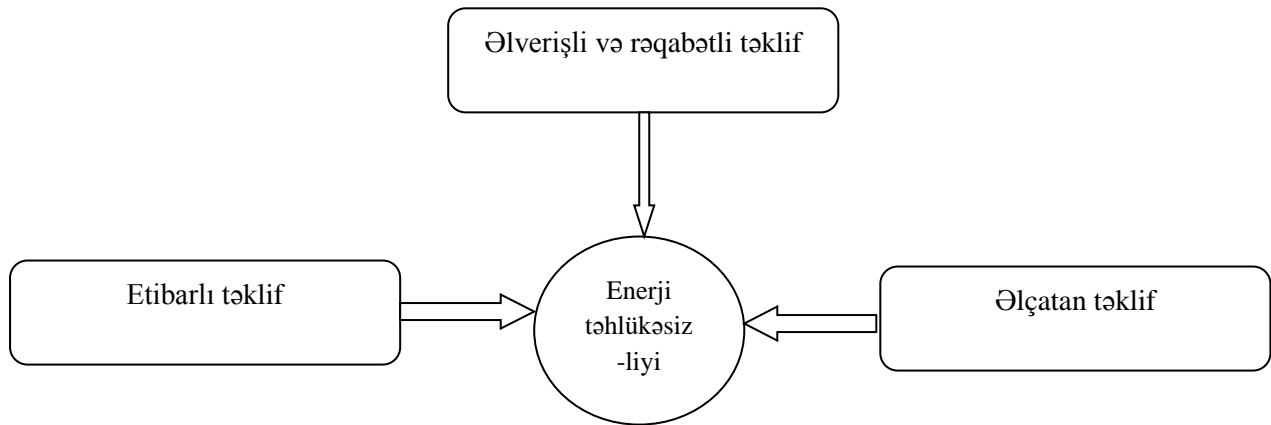
Cahan müharibəsində ordunun yanacaq təchizi ilə bağlı kayzer Almaniyasında həllini tapdı. Sonradan problem uzun müddət aktuallığını itirsə də, hazırda yenidən artan maraqlar dairəsinə daxil olmaqdadır. Neftin sənaye tətbiqi texnoloji effektlərlə müşayiət edilirdi. Bu isə öz növbəsində, neftin kəşfiyyat və hasilatını sürətləndirirdi. Daha dinamik sürət XX əsrdə təşəkkül tapdı. Statistik məlumatlara görə, 1910-cu ilin dünya yanacaq-enerji balansında daş kömür 65%, oduncaq 16%, bitki və heyvan mənşəli tullantılardan istifadə 16% idisə, bu pay neft üzrə cəmi 3% təşkil etmişdi. Balansda təbii qaz, demək olar ki, yox idi. XX əsrin 30-cu illərində vəziyyət bir qədər də dəyişdi. Bu balansda daş kömürün payı 55%-ə endi, neftin payı isə 15%-ə qalxdı. Burada təbii qaza 3%-lik yer aiddir. 1965-ci ildə dünya yanacaq-enerji balansına yeni güc – nüvə enerjisi daxil oldu.

Müasir dünya yanacaq-enerji balansı çox geniş spektrlidir. Burada biokütlə və oduncaq, ənənəvi energetik mənbələrlə yanaşı, yeni enerji alternativləri – geotermal, günəş, külək və nüvə əsaslı kimi geniş müxtəlifliklər vardır. Nisbətlər bölgüsündə isə karbohidrogenlər hakim, nüvə enerjisi isə dinamik meyillidir. Hazırda dünyada 15500 TBts (milyard kBms) elektrik enerjisi istehsal olunur. Bu balansda karbohidrogen təyinatlı resurslar yarıdan çox paya malikdir. Bununla belə, dünya əhalisinin 1/3-nin elektrik enerjisinə çıxışı tamam yox, digər 1/3-nin isə məhduddur. Əlbəttə, məhdudiyyətlər hər il azalmağa meyillidir. Digər tərəfdən isə, tələb yüksəlişləri mövcuddur. Proqnozlara görə, 2050-ci ildə elektrik enerjisinə olan tələb 3 dəfə artacaqdır. Lakin istehlak artımı isə 2 dəfədən çox olmayacaqdır. Artım və tələb xüsusi olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşəcəkdir. Təbii ki, bu artım da öz növbəsində yeni investisiyaların cəlbi ilə müşayiət olunacaqdır. 2030-cu ildə dünya energetikası 17 milyard ABŞ dolları investisiya xərcləyəcəkdir.

Enerji tələbini ilk növbədə əhali artımı stimullaşdırır. Növbəti amillər silsiləsində isə ardıcıl olaraq ÜDM strukturunun, iqtisadiyyatın texnoloji səviyyəsinin, enerji təminatı sisteminin təşkilati quruluşunun dəyişməsi və ev təsərrüfatlarının inkişafı yer alır. Artan tələblər dünya yanacaq ehtiyatlarına da təsir

göstərir. bp şirkətinin hesablamalarına görə, (2005-ci il) dünya yanacaq balansında payı 40% olan neftin qlobal ehtiyatları 41 ilə bərabərdir. Bu hesablamalarda təbii qaz ehtiyatlarının 67, daş kömürün 167 il bəs edəcəyi göstərilir. Respublikamızda isə kəşf olunmuş neft ehtiyatları 1 milyard ton və təbii qaz 1,37 trilyon m³ həcmdə qiymətləndirilir. Müvafiq olaraq bu göstəricilər dünya ehtiyatlarında 0,6% və 0,8%-dir. Neft ehtiyatlarının məsrəfi isə 61 ilə bərabər tutulur. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin (BEA) məlumatlarına görə, 2030-cu ildə dünyada neft hasilatı aşağı düşəcək, pik ili 2010-cu ildə olacaq. Bu isə onu göstərir ki, karbohidrogen erası yaxın 30-50 il ərzində əhəmiyyətini itirəcəkdir.

Yekun olaraq belə demək olar ki, ölkələrin enerji təhlükəsizliyi birbaşa olaraq təkliflə bağlıdır. Enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı təklifin strukturunu aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

1.2 Enerji təhlükəsizliyinin elmi interpretasiyası.

Enerji yalnız mexaniki güc mənbəyi deyil, o həm də insanın təsərrüfat fəaliyyəti və məişətində ona zəruri xidmətlər göstərən vasitədir. Bu gün hamıya aydındır ki, enerji qlobal bir əmtəyə çevrilmişdir. Onun formalaşdırdığı müvafiq bazar sistemi isə bir çox parametrlərdə maliyyə bazarını belə üstələmişdir. Sivilizasiyanın indiki çağında enerjiyə bu gün bəşəriyyətin ən ümdə bir varlıq məsələsi olaraq baxılır. Gələcək həyatımız da məhz əhəmiyyətli dərəcədə onun mövcudluğundan asılı olacaqdır.

Enerjiyə tələb təminatlığı hər bir ölkənin, regionun enerji təhlükəsizliyinə

əsaslanaraq apadığı enerji strategiyasında təcəssüm olunur. Bəs «enerji təhlükəsizliyi» özü hansı mətləbləri çağırışlı edir, nəyi ölçüləndirir, nələri əsaslandırır və nəhayət, onun strateji biçimi nədən ibarət olur? Müasir iqtisadi və siyasi həyat bizə energetikanın dünyanın geniş spektrli palitrasına təsiri ilə bağlı kifayət qədər faktiki material verir. «Enerji siyasəti», «enerji diplomatiyası», «enerji millətçiliyi», «enerji effektivliyi», «energetika iqtisadiyyatı» kimi söz birləşmələri və ifadələr bu gün dünya mətbuatının, müasir elmi ədəbiyyatların səhifələrindən düşməyən mövzular sırasında geniş yer alır. Bütün bunlar isə «enerji təhlükəsizliyi» adlanan fenomendən qaynaqlanır. Araşdırmalar göstərir ki, dünyada enerji təhlükəsizliyi probleminin dərki ilk dəfə ərəb-israil konfliktini ilə əlaqədar dünya neft qiymətlərinin kəskin artması fonunda baş vermişdir. Neftin təchizatının tam olaraq dayandırılması Qərbi ölkələrində enerji təhlükəsizliyinin təminatı üzrə tədbirlərin görülməsinə səbəb olmuşdur. Lakin dərin kataklizmlə bu hadisədən artıq yarım əsrə qədər bir vaxt keçmişdir. Həmin dövr ərzində iqtisadi inkişaf elə bir səviyyəyə çatmışdır ki, energetika öz təsiri ilə iqtisadiyyatın digər tərkib elementlərinə nisbətdə dominantlığı ələ almış və özü-özlüyündə onun ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu baxımdan da enerji təhlükəsizliyinin təminatı iqtisadiyyatın bütün sferalarının normal fəaliyyəti üçün yaradılan şəraitin əsasını təşkil edərək, ön sırada qərar tutmuşdur. Son yarım əsrin həm də elmi tədqiqat məhsulu olan enerji təhlükəsizliyi yaranışının bütün tarixi dövrü ərzində ayrı-ayrı aspektlərdən qiymətləndirilərək hələ də vahid konseptual mənada izahlı ifadəsini tapmamışdır. Elmi və iqtisadi ədəbiyyatlarda enerji təhlükəsizliyi anlayışına təriflər gətirən müxtəlif yanaşmalar mövcüddür. Bu baxımdan bizim tədqiqat araşdırmamızın əsasını da enerji təhlükəsizliyi anlayışının nəzəri təriflərinə daha müqabil elmi ümümləşdirmələrin verilməsi təşkil edir. Enerji təhlükəsizliyi (yunanca - enerjiya - iş, fəaliyyət, ingiliscə - security - təhlükəsizlik) anlayışı müxtəlif aspektlərdə müxtəlif fərqliliklərlə də şərh oluna bilər. Enerji özü ayrılıqda təbiətdəki müxtəlif proseslərin və qarşılıqlı təsirlərin ümumi ölçüsü olaraq qiymətini alır. Lakin o enerji təhlükəsizliyi söz birləşməsi və ondan çıxış edən yeni mövcudluq ifadəsində fiziki xassəsini kənara qoyaraq daha

geniş

mahiyyət

daşıyır.

Energetikanın texniki təyinatlı olduğu reallığından irəli gələrək enerji təhlükəsizliyi həmin sistemin texniki təhlükəsizlik xassəsi kimi də dəyərləndirilir. Bu yanaşma da kənara qoyulmadan vurğulanmalıdır ki, enerji təhlükəsizliyi önəm daşdığı dərin əhəmiyyəti ilə fərqli olan mühüm təməllərə əsaslanır. O, etibarlılıq anlamından da yüksəkdə dayanaraq son məqsəddə vətəndaşı, cəmiyyəti və dövləti yanacaq-enerji resursları çatışmamazlığından qoruyan təyinatı ilə iqtisadi, siyasi və həmçinin də fəlsəfi kateqoriya statusu alır. Beləliklə, enerji təhlükəsizliyi texnoloji, iqtisadi, siyasi və fəlsəfi mahiyyət daşıyır. Lakin bütün bunlarla yanaşı o, müasir sivilizasiyada üstün olaraq iqtisadi kateqoriya kimi dəyərini artırır. Elə bu baxımdan da enerji təhlükəsizliyi anlayışının interpretasiyası iqtisadi təməl üzərində qurulmalıdır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda enerji təhlükəsizliyi anlayışı bir-birini tamalayan 3 əsas

istiqamətə

təyinat

tapır:

- 1. Enerji təhlükəsizliyi* - mövcud iqtisadi şərait tələbində sərəncamda zəruri kəmiyyət və keyfiyyətdə enerji olması vəziyyətli inamdır.
- 2. Enerji təhlükəsizliyi* - vətəndaşın, cəmiyyətin və dövlətin mühüm «enerji maraqlarının» daxili və xarici təhlükələrdən müdafiəsi vəziyyətidir.
- 3. Enerji təhlükəsizliyi* - normal şəraitdə və həmçinin fəvqəladə hallarda ölkə və region əhalisinin, vətəndaşlarının, dövlət və iqtisadiyyatın müqabil keyfiyyətli, iqtisadi girişli yanacaq-enerji resursları təminatı defisitindən qorunması, eyni zamanda enerji və yanacaq təchizatının stabilliyinin pozulması təhlükələrindən mühafizəsi vəziyyətidir.

Bununla belə, enerji təhlükəsizliyinin müxtəlif aspektli yanaşmaları və həmçinin iqtisadi ədəbiyyatların bu üç önəmli elmi şərhə əsasında daha lakonik olan tərifini formalaşdırmaq mümkündür. Beləliklə, təhlili elmi ümumiləşdirmənin daha qısa interpretasiyada - «Enerji təhlükəsizliyi enerji sisteminin funksional xassəsi olaraq, enerji maraqlarının daxili və xarici təhlükələrdən qorunması vəziyyətidir».

1.3 Enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində milli enerji strategiyasının rolu.

Müasir dünyada iqtisadiyyatın və əhalinin davamlı olaraq yanacaq-enerji resursları ilə təchizatı və enerji effektivliyi problemi ölkənin enerji təhlükəsizliyinin əsasını təşkil edərək, dövlətin inkişaf səviyyəsinin mühüm göstəricilərindən biri hesab olunur. Bu baxımdan da, hər bir ölkə yanacaq-enerji resursları bazasının genişləndirilməsi və onlardan daha səmərəli istifadəni təmin etmək üçün milli enerji strategiyaları işləyib hazırlayırlar. Paraqrafda bol enerji resurslarına malik Azərbaycanda da belə bir strategiyanın hazırlanmasının zəruriliyi konseptual əsaslandırılır, onun milli neft strategiyasının tərkib hissəsi kimi iqtisadi inkişafın davamlı, multiplikativ effektiv irəliləyişində əhəmiyyəti, Yanacaq Enerji Kompleksinin problemlərinin həllindəki rolu dəyərləndirilir. Milli enerji strategiyasının işlənməsi taktikasında dolğun informasiya təminatlılığı, metodoloji aydın və dəqiq cəbri hesablanmış sistemin qurulması da məqalədə elmi-empirik əsaslandırılaraq mühüm şərt kimi irəli sürülür. Aparılan təhlilin nəticələri göstərir ki, milli enerji strategiyasının hazırlanması enerji resurslarından qənaətcil, ekosivil və daha səmərəliliklə istifadəyə zəmin olaraq bütövlükdə enerji sektorunda struktur və institusional yenidənqurmanı təmin edəcək və ölkənin postneft erasına keçidi üçün zəruri potensialı formalaşdıracaqdır.

Qlobal iqtisadi artım hər il yüksələn enerji resurslarının mənimsənilməsi ilə təmin olunur. Genişlənən iqtisadi miqyaslar yeni enerji potensialı əraziləri istehlak obyektinə çevirir. Təbii enerji sərvətlərinin geoloji naədliliği çağdaş zamanda strateji əhəmiyyətini artıraraq, əsas siyasi güc, iqtisadi qüdrət elementlərindən biri sayılır. Enerji resurslarının məhdud və ya istisna olmasına baxmayaraq, hər bir ölkə enerji təhlükəsizliyi problemi ilə qarşılaşır. Elə buna görə də, müasir dünyada iqtisadiyyatın yanacaq-enerji resursları ilə təchizatı və enerji effektivliyi dövlətin inkişaf səviyyəsinin mühüm indikator göstəricilərindən biri hesab olunur. Azərbaycan Respublikası da perspektivlik baxımından karbohidrogen təyinatlı enerji resurslarının bol olduğu dünya ölkələri sırasındadır. Təbii resursların

miqyaslılığı respublikanın daxili ehtiyaclarının tam XXI əsr boyunca dolğun təchizatına əsas yaradaraq davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasında, ölkənin ixrac potensialının genişlənməsində əvəzsiz kapital, möhtəşəm investisiya qoyuluşları və həm də onların repatriasiyasının bazası rolunda çıxış edir. Bakı-Ceyhan neft, Bakı-Ərzurum qaz kəmərləri, Nabukko layihəsində əsas fiqurantlarından biri kimi iştirak isə ölkənin geosiyasi gücünü artıraraq onun dünya enerji bazarının əhəmiyyətli iştirakçısına çevirir. Bütün bu keyfiyyətlər diapazonunda güclənən iqtisadi yüksəliş, sürətlənən inkişaf templəri, artan əlverişli ictimai-siyasi şərait, sosial ovqat aparılan islahatların dərinləşməsi və təkmilləşməsində, xüsusən də Yanacaq Enerji Kompleksinin problemlərinin həllində yeni yanaşma və daha rəşional imkanlar axtarışı tələbləri qoyur. İqtisadi inkişafın dayanıqlı, multiplikativ effektiv irəliləyişi isə enerji resurslarında qənaətcil, ekosivil və daha səmərəliliklə istifadədə dolğun informasiya təminatlı, aydın metodologiyalı, dəqiq cəbri hesablanmış konseptual nizamlı **Milli Enerji Strategiyasının** hazırlanmasını şərtləndirir.

Enerji strategiyasının mahiyyəti və qlobal enerji təhlükəsizliyi problemi- Enerji strategiyası milli enerji təhlükəsizliyinin əsas tərkib hissəsi olaraq əksər iqtisadi inkişaf etmiş müasir modern ölkələrdə dövlətin uzunmüddətli strateji proqramlarından biri kimi təyinat alır. Enerji strategiyası milli enerji siyasətinin konkretləşməsi, dəqiq təyinatlı fəaliyyət məqsədlərinə və hərəkətin təşkilı metodlarına zəruri resurslar və mümkün potensial imkanlar müqabilində seçilmiş yolla nailolma çərçivəsində onun işçi sənədinə çevrilməsini şərtləndirir. Struktur kompozisiyada strategiya plan, idarəetmə sənədləri, qrafiklər, büdcə və digər bu kimi zəruri elementləri özündə birləşdirən modernizasiya və köklü yenidənqurmanın fəaliyyət proqramı kimi çıxış edir. Enerji strategiyası yeni institusional yaranış deyildir. Planetin iqtisadiyyatı enerji təməlinde sistemləşdiyi zamanlardan anoloji strategiyalar silsiləvi olaraq müxtəlif ölkələrdə intişar tapmış, təbəddülatlara uğrayaraq yeni keyfiyyət və məzmun almışlar. Bir qədər fərqli adlanışda Sovetlər İttifaqında da müvafiq enerji strategiyası daim işlənmiş, hazırlanaraq reallaşdırılmışdır. Qlobal axının gücləndiyi müasir zamanda isə hər bir

ölkə enerji resurslarının mövcudluq diapazonunun fərqiə varmadan özünün enerji təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə məxsusi enerji strategiyası formalaşdırmağa məhkumdur.

Enerji strategiyasının optimal forması Rusiyada 1992-ci ildən başlayaraq geniş tətbiq olunur. Lakin yeni reallıqlar növbəti mərhələlərdə bu strategiyanın korrektə olunmasını diktə etmişdir. Artıq burada məzmun və mahiyyətə daha kamil formatda - 2020-ci ilə qədərki dövrü əhatə edən, taktikası biçimli və nikbin, hədəflərində neftin və qazın qiymətini nəzərə almaqla ÜDM-in artımına nailolma dayanan yeni enerji strategiyası işlənmiş və parlament müzakirəsindən keçərək Nazirlər Kabinetində təsdiqini tapmışdır. Enerji strategiyasının reallaşdırılmasına ölkənin akademik, sahəvi institutları, o cümlədən Yanacaq Enerji Kompleksi ilə bağlı mütəxəssislər cəlb olunmuş, Yanacaq Energetika Nazirliyinin yanında əlahiddə «Energetik Strategiya» adlanan elmi-tədqiqat institutu təsis edilmişdir.

Analoji enerji strategiyaları ölkənin modernizasiyası və inkişafı proqramının ayrılmaz hissəsini təşkil edərək Türkiyədə, Çin Xalq Respublikasında, əlahiddə, 2030-cu ilədək dövrə hesablanmış Ukraynada və digər ölkələrdə yeni quruluşda həyata keçirilməkdədir. ÜmumAvropa məkanında isə enerji strategiyası 50 ölkənin təmsil olduğu «Enerji Xartiyası»nda birləşir. Bununla belə, hazırda Avropa Birliyi ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin daha dolğun təminatı «Avropa üçün təhlükəsiz, rəqabətqabiliyyətli və enerji girişli Yaşıl Kitab», «Enerji siyasətinin Brüssel konsepsiyası» «Enerji NATO-su» və sair bu kimi enerji strategiyalı proqram layihə və sənədlərdə inkişafını tapır. Enerji strategiyası regional kontekstdə «Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı» ölkələrinin də assosiativ maraqlarının özəyində yer almışdır. Hələlik layihə mərhələsində olan bu rəqlament sənədi «Asiya Enerji Strategiyası» adlanır. Məramına görə bu strategiya təşkilat ölkələrinin qarşılıqlı faydalı, balanslaşdırılmış, enerji bazarı ilə uzlaşan məqsədlərini ifadə edən enerji siyasətinin koordinasiyasını hədəf götürür.

Milli enerji strategiyasının formalaşması daxili potensialın təhlili ilə yanaşı, qlobal aləmdə gedən proseslərin, dünya enerji balansının inkişaf meylinin və bəşəri enerji istehlakının yüksəliş templərinin nəzərə alınmasını da şərtləndirir.

Dünya iqtisadiyyatında mineral-xammal sektoru sənaye istehsalı və energetikasının əsas bazasını təşkil edir. Xammal istehsalı və istehlakının dəyişkənliyi beynəlxalq ticarətdə sosial-iqtisadi duruma sirayət etməklə yanaşı, həm də qlobal kontekstdə dünya resurslar arsenalına təsir göstərir. Dünya iqtisadi artımı hər il daha çox enerji resurslarının mənimsənilməsi ilə təmin olunur və yeni-yeni enerji potensialı ərazilər istehlak mənbəyinə çevrilir və onların istehlakı mütəmadi artır.

Neft və qazın resursları müasir sivilizasiyada təbiətlə cəmiyyət arasındakı tarazlığın saxlanılmasında həyati əhəmiyyətinin misilsiz olduğu danılmaz faktdır. Onların səmərəli istifadəsi qədər də yerləşməsi və əzəli ənənəvi ərazilərdə tükənməsi faktoru da narahatedicidir. Son dövrlərin statistikasına görə, planetar miqyasda hər il 14-15 milyard ton təbii ehtiyat üzvi yanacağa çevrilir. Enerji istehlakında neft-qaz resursları əhəmiyyətli yer tutsa da, neftin qlobal ehtiyatlarının 41 il, təbii qazın isə 67 ilə bəs edəcəyi proqnoz edilir. Bu resursların dünya yanacaq balansındakı aparıcı rolundan irəli gələrək onların axtarış-kəşfiyyat, hasilat-istismar dinamikası, texniki-texnoloji təchizatı prosesi də genişlənilir. Hazırda innovasiya nailiyyətləri neftvermə əmsalının dünya üzrə orta çəkisini 40%-ə yaxınlaşdırmışdır. Əvvəllər texniki əlçatmaz, rentabelsiz hesab edilən ərazilərdə, okeanın daha dərin qatlarında neft-qaz ehtiyatlarının mənimsənilməsi reallığa çevrilir. Müasir dünyada hazırda orta hesabla 16 min TBts elektrik enerjisi istehsal edilməkdədir. Elektroenergetika balansında karbohidrogen təyinatlı resurslar yarıdan çox paya malikdirlər. Bununla belə, dünya əhalisinin $\frac{1}{3}$ -nin elektrik enerjisinə çıxışı tamam yox, digər $\frac{1}{3}$ -nin isə məhduddur. Əlbəttə, məhdudiyyətlər hər il azalmağa, tələblər isə artmağa meyillidir. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin məlumatlarına görə 2050-ci ildə elektrik enerjisində olan tələb 3 dəfə artacaq və buna müqabil istehlak da 2 dəfə yüksələcəkdir. Dünya neft hasilatının da 2030-cu ildə aşağı düşəcəyi, hasilat pikinin isə çox yaxında - 2011-2012-ci illərdə baş verəcəyi proqnoz edilir. Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, yaxın 30-50 il ərzində karbohidrogen erası sonunclanacaq və yerini digər enerji resurslu yeni dövrə təhvil

verəcəkdir. Başlıca olaraq isə onu atom energetikası, gələcəkdə isə global istilik-nüvə sisteminin yaranışı əvəzləyəcəkdir. Bütün bu reallıqlardan irəli gələrək artan qloballaşma meyilləri ilə bağlı yaxın 15-20 il ərzində dünya yanacaq və enerji sistemində yaşanacaq inkişaf ssenarisinin görüntülərinin yəqinləşdirilməsi zəruridir.

Nüfuzlu enerji institutlarının araşdırmalarına görə, çoxtərəfli olmasına baxmayaraq, bu ssenarinin əsas amilləri sırasında aşağıdakılar daha mühüm yer tutacaqdır:

- *karbohidrogen xammalına və yanacaq-enerji resurslarına tələbin artması;*
- *iqtisadiyyatın bütün sektorlarında resurs və enerjiqoruyucu texnologiyalardan istifadənin miqyasının genişlənməsi;*
- *dünya iqtisadi və energetik konyunkturunda dəyişkənlik dinamikası;*
- *nüvə energetikasında ekstensivlik, enerji integrasiya səviyyəsi artımı;*
- *Avropa və Asiyada yeni regional enerji ittifaqlarının təşəkkülü;*
- *Elmi-Texniki Tərəqqinin sürətlənməsi.*

Qlobal yanacaq və enerji sistemində vəziyyətin yeni keyfiyyətdə inkişafına nail olmaq üçün bu işdə bütün iştirakçıların məsuliyyəti, prosesin davamlı və dövlətlər tərəfindən sərt tənzimlənməsi tələb edilir. Məhz buna görə də, enerji təhlükəsizliyi problemi lokal olduğu qədər də global və regional mahiyyət daşıyır və bu baxımdan da milli enerji strategiyalarının hazırlanmasını zəruru və şərtli edir. Bu zərurət həm də global yanacaq və enerji sistemində artan investisiya tələblərindən qaynaqlanır. Hazırda dünya iqtisadiyyatında yanacaq və enerji sistemində investisiya tələbləri \$1 trilyon civarında tədavi edilir. Buna müqabil olaraq isə beynəlxalq maliyyə bazarında yanacaq və enerji sistemində istiqamətlənən resursların həcmi əhəmiyyətli dərəcədə məhduddur. Hesablamalar göstərir ki, yanacaq və enerji sistemində yönələn hər dollar multiplikativ vektorda ÜDM-in 1,5-1,6 faiz artımına gətirir. Lakin, bununla belə, əksər transformasiya mərhələsini yaşayan dövlətlərdə yüksək kapitaltutumlu kompleksin başlıca problemi yenə də investisiya çatışmamazlığı olaraq qalır. Digər tərəfdən nəzərə

alınmalıdır ki, burada, xüsusən də neft-qaz sənayesində investisiya aktivliyi dünya neft qiymətlərinin səviyyəsindən də asılıdır.

Təkbolunmaz faktdır ki, enerji təhlükəsizliyi məsələsi istənilən ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas prioritetləri sırasındadır. İqtisadi mahiyyət kəsb etdiyindən, o ölçülə bilinəndir. Enerji təhlükəsizliyinin əsas göstəricisi kimi ölkənin enerji resursları ilə təminatlılıq çıxış edir. Bu təminatlılıq aşağıdakı düstur vasitəsi ilə hesablanır.

$$E_{rt} = E_{is} : E_{ik}$$

Burada: E_{rt} enerji resursları ilə təminatlılıq əmsalı;
 E_{is} ölkədə enerji istehsalı;
 E_{ik} ölkədə enerji istehlakı.

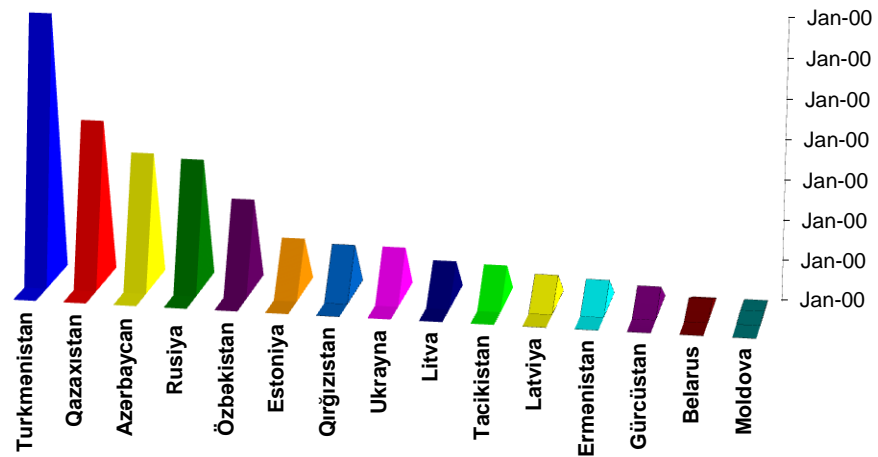
Enerji resursları ilə təminatlılıq əmsalı vahiddən yüksəkdirsə ölkənin enerji təhlükəsizliyi bərqərar olunmuş hesab edilir. Vahiddən kiçik konfigurasiyalar disbalanslılıq vəziyyətindən xəbər verir. Lakin bu təyinat da ideal hesab edilməməlidir. Çünki ölkənin enerji təhlükəsizliyini yalnız bir mənbəyə, ümumi olan elektrik və istilik enerjisinin istehsal və istehlakı ilə bağlamaq da düzgün olmaz. Güclü, davamlı, təminatlı iqtisadiyyatın enerji istehsalı ilə yanaşı dolğun və çeşidli digər yanacaq-enerji resurslarına da daha geniş tələbi vardır. Bu tələblər isə hər yerdə yüksək olsa da, çox az ölkələrdə daxili təbii resurslar təklifi ilə uzlaşır. Reallıq belədir ki, yanacaq-enerji resurslarının mövcudluğu və istisnasına baxmayaraq hər bir ölkə özünün enerji təhlükəsizliyinin təminatında, iqtisadiyyatının yaşanmasında müvafiq enerji strategiyası işləməli və ardıcıl reallaşdırmalıdır.

Milli enerji strategiyası: məqsəd və vəzifələr - müasir dövrdə Azərbaycanda enerji resursları ilə təminatlılıq əmsalı ümumən vahiddən yüksək həcmə malikdir. Lakin bununla belə, istehlak dolğunluğu və perspektivliyini daha optimal təmin etmək üçün hazırda respublikaya əlavə güclər də lazımdır. Digər

tərəfdən isə zəif enerji effektivliyi - azenerjitutumlu cihaz və qurğulardan istifadə məhdudluğu, mənzillərin, ofis binalarının enerji markirovkasının aparılmaması və bu sahədə digər qeyri-standartlıqlar enerji təhlükəsizliyi əmsalını daha dolğun keyfiyyət və ölçüdə təyinatına təsir göstərir. Lakin, ətrafa nəzər saldıqda ekstensivlik baxımından respublikanın enerji təminatı etibarlılığının yüksək olduğu bir daha yəqinləşir. Belə ki, Azərbaycan enerji təhlükəsizliyi baxımından keçmiş SSRİ məkanı ölkələri arasında lider mövqelərdən birini tutur. Bunu əyani olaraq aşağıdakı diaqramdan da görmək olar:

Diagram

Postsovet ölkələrində 2008-ci ilə hesablanan enerji resursları ilə təminatlılıq əmsalı

Milli enerji müstəqilliyini dolğunlaşdırmaq və enerji təhlükəsizliyini daha təminatlı etmək üçün real bazar iqtisadiyyatı ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da enerji strategiyasının hazırlanması və tətbiqi olduqca zəruri və mühümdür. Bu zərurətlik Yanacaq Enerji Kompleksinin ölkə iqtisadiyyatındakı əhəmiyyəti, enerji resurslarının xalq təsərrüfatının həyatqabiliyyətli bütün sahələrində aparıcı və həlledici rolu, neft-qaz infrastrukturunun modernləşməsi, ekoloji fonun yaxşılaşdırılması və sosial rifahın daha da yüksəlişi və həmçinin əsaslı dərəcədə Azərbaycanın artan geostrateji potensialı və dünya enerji

bazarlarının qloballaşması tələblərində ifadəsini tapır.

Geoloji əsaslandırma göstərir ki, Azərbaycanın ərazisinin 70%-i neft-qaz resursları ilə perspektivlidir. «Əsrin müqaviləsi» də daxil olmaqla respublikaya mənsub dəniz və quru əraziləri əhatə edən çoxsaylı beynəlxalq neft kontraktları bağlanmışdır ki, burada hasilat yaxın 2-3 il ərzində apogeyə yüksələcək və yaxın zamanlarda təkcə «Azəri-Günəşli» və «Çıraq» platformasından real olaraq gündə 1 milyon barrel və ya ildə 60 milyard tondan çox neft hasil ediləcəkdir. Ölkənin kəşf olunmuş və perspektiv təbii qaz potensialı da 1-2 trilyon m³ civarında hesablanır. Bunun yarısından bir qədər çoxu «Sahdəniz» qazkondensat yatağında cəmləşmişdir. Normallaşdırılan hasilat toplusunda bu potensialın hər il 40-50 milyard ABŞ dollarına ekvivalent olacağı proqnoz edilir ki, burada da ölkəmiz yetərli paya malikdir. Lakin, bu qədər bol təbii enerji resurslarına baxmayaraq respublikanın iqtisadiyyatının və əhalinin yanacaq-enerji resursları ilə fasiləsiz və keyfiyyətli təminatında müəyyən problemlər yaşanmaqdadır. İqtisadiyyatın inkişafı və genişlənən sosial təminatlılıq isə qarşıya artan enerji istehlakı tələbini qoyur. Hesablamalar göstərir ki, yaxın perspektiv üçün respublikanın təbii qaza olan tələbatı artaraq 12-14 milyard m³ təşkil edəcəkdir. Elektrik enerjisinə görə isə bu tələb 8-10 min mVt-a bərabər olacaqdır. Bütün bunlar isə iqtisadiyyatın aparıcı sahəsi olan enerji sektorunda «2005-2015-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasının Yanacaq Enerji Kompleksinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı» üzrə aparılan islahatların daha da dərinləşməsinə və təkmilləşdirilməsinə əsaslı zəmin yaradır. Araşdırmalar göstərir ki, respublikada iqtisadi artımın davamlı təminatı enerji sektorunda yeni istehsal güclərinin buraxılışı və istehsal aparatının kardinal yeniləşməsini həyata keçirmədən mümkün deyildir. Buna görə də bütün ümum iqtisadi islahat tədbirləri paralel olaraq Yanacaq Enerji Kompleksinin problemlərinə və artan tələblərə uyğun mütəmadi modernizasiyası proseslərinin reallaşması ilə müşayiət edilməlidir. Təhlili əsaslandırma göstərir ki, respublikanın Yanacaq Enerji Kompleksində əsas problemlər çevrəsi üstün olaraq aşağıdakılarla bağlıdır:

1. Əsas fondların yüksək aşınma faizi, mənəvi köhnəlməsi, köhnə

- yataqlarda istismarın mürəkkəbləşməsi;
2. Təchizatın geniş olaraq idxal potensialına köklənməsi, ixracatda karbohidrogen resurslarından əsaslı dərəcədə xammal kimi istifadə;
 3. Neft emalı və neft məhsulları istehsalında çeşid, keyfiyyət, standartlaşma zəifliyi, neft-qaz maşınqayırması və avadanlıqları, enerji və qaz aparatları istehsalı müəssisələrində müəyyən texnoloji gerilik;
 4. Artan qaz istehsalının mövcud qaz emalı zavodları və qaz saxlama anbarlarının gücləri ilə optimal uzlaşmaması, daxili qaz şəbəkəsinin reabilitasiya gözləməsi;
 5. Enerjiqoruyucu texnologiyalardan və bərpaolunan enerji mənbələrindən miqyaslı istifadə edilməmə;
 6. Çətin ekoloji durum və artan ekoloji xərclər;
 7. Müasir daxili avtonom enerji bazarlarının və infrastrukturlarının yetərli əsaslı formalaşmaması və sahəvi rəqabət mühitinin zəifliyi;
 8. İntellektual menecment sistemlərindən geniş və səmərəli istifadə edilməmə;
 9. Sahəvi normativ-hüquqi baza və institusional mühitin davamlı təkmilləşdirilməsi ehtiyacı.

Respublikanın Yanacaq Enerji Kompleksində təqdim olunan bu əsas problemlərlə yanaşı digər az əhəmiyyət daşımayanları da mövcuddur ki, onların da bir araya gətirilərək, yeni hazırlanacaq enerji strategiyasında konkret nəzərə alınması vacib hesab olunur.

Mühüm sosial-iqtisadi multiplikator rolunu ifadə edən Yanacaq Enerji Kompleksinin ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin formalaşmasında, sosial rifahın və həyat səviyyəsinin yüksəlişində əhəmiyyəti daim genişlənir. Müasir zamanda respublikanın büdcə konsolidasiyasının başlıca donoru funksiyasını yerinə yetirən kompleksin qloballaşma və iqtisadi sferada güclənən rəqabət meyilləri, Avropa enerji bazarının diversifikasiyası və digər dəyişən və inkişaf edən planetar hadisələrlə bağlı əhəmiyyət diapazonu daha da artır. Buna görə də, respublikada yanacaq-enerji resurslarından maksimum səmərəliliklə istifadə

olunmasında strateji planlı, biçimli və optimal tənzimlənmə mexanizmlərinin yaradılması vacibliyi bir qədər də aktual əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərdən keçirilən bu məsələlərin sistemləşdirilməsi və idarə edilməsi isə ümumi bir analitik sintezdə yaxın 15 il üçün Milli Enerji Strategiyasının məqsəd və vəzifələrinin təyinatına əsas yaradır. Bu baxımdan konkret təzahürdə Azərbaycan Respublikasının Enerji Strategiyasının *məqsədini* təbii yanacaq-enerji resursları və enerji sektorunun potensialından maksimum səmərəli istifadədə iqtisadiyyatın davamlı inkişafına nailolma, ölkənin həyat səviyyəsinin yüksəlişi və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi tezisində formalaşdırmaq olar. Bu məqsəddən irəli gələrək Enerji Strategiyası Yanacaq Enerji Kompleksinin məhsul və xidmətlərin rəqabətqabiliyyətinin artırılmasında, onun potensialının dünya bazarında səmərəli və tutumlu reallaşmasında dövlətin enerji siyasətinin ölçü və mexanizmlərinin yaradılmasını ifadə edən aşağıdakı *vəzifələri* özündə əks etdirməlidir:

- əhalini, iqtisadiyyatı imkanlı və qənaətcilliyi stimullaşdıran fasiləsiz yanacaq-enerji resursları ilə təminatı;
- enerjiqoruyucu texnologiyalar və avadanlıqlar tətbiq etməklə yanacaq-enerji resurslarının istehlakında qənaətcilliyin artırılması;
- maliyyə dayanıqlığı və effektivliyinin yüksəldilməsi;
- istehsal və transsaksion xərclərinin, həmçinin bu sferada olan itkilərin azaldılması;
- iqtisadi stimulların tətbiqi ilə ətraf mühitə texnogen təsirin azaldılması, çirklənmiş ərazilərdə rekultivasiya proseslərinin genişləndirilməsi;
- istehsal və idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi, innovasiya prosesinin sürətləndirilməsi;
- konsensuslu tarif, vergi və gömrük strategiyası, antiinhisar siyasətinin gücləndirilməsi;
- institusional təkmilləşdirmə aparmaqla daha adekvat bazar mühitinin yaradılması;
- dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- cəmiyyət tələblərinin yerinə yetirilməsində mütləq öhdəliklərin texniki

reqlamentlər sisteminin təşkili, milli standart və normaların tətbiqi.

Milli Enerji Strategiyası təbii enerji resurslarının və yanacaq-enerji potensialının ölkənin iqtisadi məkan bütövlüyündə rolunu, onun siyasi, makroiqtisadi, elmi-texniki inkişafına zəmin yaradan əhəmiyyətliliyini nəzərə alaraq konkret dövr üçün məqsəd və vəzifələri olan dövlətin enerji siyasəti sənədi rolunda çıxış edir. Ona görə də, onun hazırlanması istiqamətində dövlət tərəfindən çox mühüm olan kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Dövlət qərarı verildikdən sonra Enerji Strategiyasının əsaslarının hazırlanmasında kopdinəedici işlərin başlanması üçün İcraçı direktorluq, İşçi qrupu və Ekspert şurasının yaradılması zəruridir. Bununla belə, Enerji Strategiyasının əsasları milli iqtisadi və enerji təhlükəsizlikləri prinsiplərindən irəli gələrək, təbii enerji resursları və yanacaq-enerji potensialından səmərəli istifadə, onların ekologizasiyası, ölkənin geosiyasi rolu, dövlətin və enerji resurslarının istehsalçı və istehlakçısı olan təsərrüfat subyektlərinin maraqları, Yanacaq Enerji Kompleksinin perspektivini, respublikanın və regionların iqtisadi inkişafını nəzərə alan normativ-hüquqi və maliyyə-iqtisadi mexanizmlər yaradılmaqla işlənilməlidir. Bu strategiyanın tərkib hissəsi kimi, ölkənin etibarlı enerji təminatını, Yanacaq Enerji Kompleksinin struktur yenidənqurulması, onun xammal bazasının inkişafı, enerjiqoruyucu siyasətin və yanacaq-enerji resurslu ixrac potensialının reallaşmasını rəhbər tutan 2011-2015-cü illər üçün «Yanacaq və Enerji» adlı məqsədli proqramın hazırlanması və prosesi koordinasiya edən ayrıca funksional «Enerji Strateji Tədqiqatlar Mərkəzi»in təsis edilməsi də məqsədəuyğun sayılır. Bununla belə, Yanacaq Enerji Kompleksinin struktur təşkilatları - ARDNŞ, «Azərenerji» ASC, «Azəriqaz» QSC və digər qurumları həmin sahələrin inkişaf proqramlarının hazırlanması istiqamətində əlahiddə iş aparmalı, elmi dəstəyin təminatı üçün müvafiq elmi-tədqiqat institutları prosesə cəlb edilməli, fəaliyyətlərin konkret maliyyələşdirmə mənbəyi və reallaşdırma mexanizmləri müəyyənləşdirilməlidir.

II Fəsil. Azərbaycan enerji resursları və dünya enerji bazarında oynadığı rol.

2.1 Tarixi-coğrafi, iqtisadi-siyasi vəziyyət və Azərbaycan neft-qaz sənayesinin inkişaf mərhələləri.

Azərbaycan yanacaq sənayesinin müasir vəziyyətinin təhlili və perspektivlərin müəyyələndirilməsində onun inkişaf tarixinə bir retrospektiv nəzər yetirmək zərurəti mövcuddur. Bəllidir ki, Azərbaycanın neft sənayesinin tarixi bir çox kitab və elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Lakin minilliklərin qovşağında dünyada baş verən ictimai-siyasi iqtisadi proseslər, yaşadığımız məkanda yaranmış yeni geopolitik vəziyyət bizi bir daha ötənlərə yeni rakursda nəzər yetirməyə sövq edir. Bizim tədqiqatda məhz bu proseslər kontekstində Azərbaycan neft sənayesinin iqtisadi tarixində baş vermiş meyllərin araşdırılması, təhlili ön plana çəkilmişdir. Bu təhlilin nəticələrinə əsaslanaraq yeni geosiyasi situatsiyada Azərbaycanın neft sənayesinin inkişaf strategiyasının başlıca məqamlarının müəyyənəndirilməsi də burada əsas götürülmüşdür. Məlumdur ki, Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafı dinamik olmuşdur. Bu dinamizmin təminatı əhəmiyyətli dərəcədə neft-qaz resurslarının bolluğu, əlverişli iqtisadi-siyasi mühit və digər bu kimi amillərlə əlaqədar olmuşdur. Elə buna görə də, bu əlaqəliliyi və bağlılığı nəzərə alıb neft sənayesinin inkişaf mərhələlərini araşdırmaq, müvafiq nəticələri ümumiləşdirmək elmi əhəmiyyət kəsb edən vacib bir məsələdir. Bu təhlil təkcə iqtisadi tarix baxımından deyil, həm də respublikanın yanacaq sənayesi kimi mühüm bir sahəsinin yeni əsrdə də böyük qüvvəyə malik olması baxımdan da zəruridir. Bizim tədqiqatda Azərbaycanın neft sənayesinin tarixinin nəzərdən keçirilən məqamları azərbaycanlı alim və tarixçilərin elmi əsərləri və mövcud tarixi sənədlər əsasında bir daha araşdırmaya məruz qalmışdır.

Azərbaycanda neft sənayesinin təşəkkül tapdığı XIX əsrin 60-cı illərinə qədər neftdən daha çox yanacaq kimi istifadə edilmişdir. Sonradan neft-qaz resurslarının gərəkliliyi daha çox dərk edilmiş, istifadə sferası geniş-ənmiş və onun təsiri nəticəsində dünya iqtisadiyyatının texniki-texnoloji cəhətdən inkişafı

sürətlənmişdir. Bu proses indi də elmi-texniki nailiyyətlər, innovasiyalar hesabına daha ümüd və inamla davam etməkdədi.

Respublikamızda neft sənayesinin tərəqqisi Rusiyada kapitalizmin inkişafı ilə sıx əlaqədar olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya iqtisadiyyatında artıq yüksək inkişaf templəri sürət alırdı. Statistik məlumatlara əsasən 1860-1900-cu illər ərzində burada sənaye mallarının istehsalı 7 dəfə artmışdır. Analoji artım müvafiq olaraq Almaniyada 5, İngiltərədə isə 2 dəfədən bir qədər çox miqyaslı olmuşdur. Canlanma və tərəqqi ölkə iqtisadiyyatının digər sahələrində də özünü biruzə vermişdir. Elə bu çağlarda Rusiyanın ucqar regionu olan Bakıda neft fontanları yeni gerçəkliklər və sarsıntılar yaratmışdı. Neft kapitallaşmış, yeni maraqlar və tələblər doğurmuşdu. Getdikcə strateji əhəmiyyət kəsb edən neftə tələbin durmadan artması Rusiyada bu sahədə əsaslı islahatların aparılmasını gündəmə gətirdi. Rusiya hökuməti neft sənayesində sərmayə axınını gücləndirən, dirçəlişi təmin edən ardıcıl iqtisadi siyasi kurs qəbul etdi. Əsas strateji xətt kimi neft mədənlərinin özəlləşdirilməsi müəyyən olundu. Bu dövrlərdə neft sənayesinin inkişafına mövcud icarə sistemi ilə bağlı problemlər ciddi əngəllər törədirdi. Bunu nəzərə alaraq 1866-cı ildə Peterburqda neft işinin inkişafı məsələsini araşdırmaq məqsədilə müvafiq komissiya təşkil edildi. Bu iş onunla sonunlandı ki, komissiya neft sənayesinin inkişafına icarə sisteminin mənfi təsirli olduğunu müəyyən edərək onun ləğvini tövsiyə etdi. Lakin icarə sisteminin gerçək ləğvi bir az gec-17.02.1872-ci il tarixində baş verdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu proses fundamental iqtisadi nəticələrə gətirdi və çox yaxşı təəssürat qoydu. Belə ki, neft sənayesində özəlləşdirmə sürət aldı və 31 dekabr 1872-ci ildə Azərbaycanın neft sahələrində ilk hərraclar keçirildi. Neft mədənləri açıq Hərraclarda mülki şəxslərə verildi. Bu işə çoxlu sahibkarlar cəlb edildi. Güclü investisiya axını, xüsusən də xarici kapitalın cəlb edilməsi prosesi başlandı. Neft sənayesinin inkişafına bir çox şirkətlər sərmayə qoyuluşunu gerçəkləşdirdi. Artıq XIX əsrin səksəninci illərində bu yanacaq növünə ehtiyac daha da artdı. Bakı dünyada neftin mərkəzi şəhərlərindən birinə çevrildi. Statistika göstərir ki, Azərbaycanın neft sənayesində 1873-ci ildə 12, 1899-cu ildə 61, 1905-ci ildə 158, 1913-ci ildə isə artıq 182 neft

hasil edən şirkət iştirak edirdi. 1879-cu ildə Norveç sahibkarları Nobellər «Nobel qardaşlığı» səhmdar cəmiyyətini yaratmaqla, neft hasilatında fəal iştirak etməyə başladılar. Bu illərdə həmçinin Parisli bankir Rotşild də Bakının neft sənayesinə ciddi sərmayə qoyuluşunu həyata keçirirdi. Əsrin sonlarında isə Britaniya kapitalının Bakıya axını başlandı. Bu dövrlərdə xarici şirkətlər arasında «Nobel Oyl» və «Şell» artıq neft hasilatının 60,2%-i öz inhisarına almışlar. Xarici kapitalın neft sənayesində geniş yer alması bir tərəfdən mənfəətli olsa da, digər tərəfdən müəyyən qısqanlıqlar doğururdu. Elə bu meylləri nəzərə alaraq rus kimyaçısı D.Mendeleyev 1881-ci ildə vətən sahibkarlarına müraciətlə fransız, alman, isveç, ingilis və amerikalı rus neftinin istismar edilməsinə buraxılmamasını tövsiyə etmişdi.⁷ Bakı neftinin istismarı sahəsində əlverişli şərait yaranmışdı. hər qazılan quyularla nəticələnirdi. İşçi qüvvəsi olduqca ucuz idi. Mövcud iqtisadi əlverişli mühit bir çox xarici şirkətlərin və sahibkarların izafi varlanmasını artırırdı. Bu zənginləşmə prosesində Nobel şirkəti daha irəlidə gedirdi.

Neft sənayesinin inkişafı səksəninci illərdə Bakıda kerosin istehsalının artmasına səbəb oldu. Bu zaman aksiz vergisinin ləğvi Rusiya bazarında ABŞ kerosinini sıxışdırdı. Genişlənən rəqabət nəticəsində artıq 1883-cü ildə ABŞ-dan Rusiyaya kerosin gətirilməsi dayandırıldı. Bakı nefti İngiltərə və Almaniya bazarlarına çıxdı. Ötən əsrin axırlarında neft sənayesinin güclü inkişafı vaxtı Avropa və Rusiyada sənaye böhranı baş verdi. Baş verən böhran nəticəsində neft bazarının imkanları məhdudlaşdı. Bu da müəyyən qədər hasilatın azalmasına səbəb oldu. Neft bazarı və ona sahib olmaq uğrunda mübarizə sürət aldı. XIX əsrin 90-cı illərində ABŞ-ın «Standart Oyl» şirkəti ilə Rusiyanın neft sənayeçilərinin dünya bazarının bölgüsü üzrə mübarizəsi kəskinləşirdi. 1894-cü ildə Rusiyanın neft sənayeçiləri adından Nobel, bölgünü təmin etmək məqsədi ilə danışıqlar aparmaq üçün Rokfellerlə dialoqa girdi. Elə o ildə də Parisdə dünya bazarının bölgüsü haqqında saziş imzalandı. Bu sazişə əsasən Qərbi Avropa, bütün Amerika və Afrikanın qərb hissəsi ABŞ-ın, Şərqi Avropa, bütün Asiya və Şərqi Afrika isə Rusiyanın təsir dairəsinə keçdi. «Nobel və Rokfeller sazişi» o zaman yaradılmış Bakı Kerosin Zavodları İttifaqı və Rusiyanın Maliyyə Nazirliyinin etirazlarına

səbəb oldu. Saziş ratifikasiya edilmədi. Yeni danışıqlardan sonra 1895-ci ilin mart ayının 14-də dünya neft bazarının bölgüsü üzrə yeni razılıq əldə edildi. Bu bölgüdə ABŞ-75%, Rusiya-25%, kerosin satışında pay aldı. Bu anlaşma da neft sənayeçilərinin etirazları ilə müşayiət olundu və təsdiqlənmədi. Yaranmış vəziyyət Rokfellerin Rusiyada neft işini əlinə almaq istəyini artırdı. Bu məqsədlər üçün 10 milyon dollar məbləğində maliyyə təsisatı ayrıldı və 1897-ci ilin payızında Rokfellerin himayəsi ilə yeni yaradılmış ingilis xüsusi neft şirkəti H.Z.Tağıyevin nəhəng neft mədənlərindən birini aldı. Elə bu niyyətlərə müvafiq olaraq, Azərbaycan neftini daha çox xarici inhisarların caynağına keçirmək məqsədi ilə Bari adlı bir amerikalı Rus hökumətindən Qafqazda neft hasilatına lisenziya aldı. Rəqabət kəskinləşməkdə və dərinləşməkdə idi. 1884-cü ildə neft sənayeçilərinin dövlət qarşısında mənafeələrinin ifadə etmək məqsədi ilə Bakıda sərmayədarların xüsusi təşkilatı «Neft sənayeçilərinin qurultayı» yaradıldı. Yaranmış vəziyyətdə Bakı Kerosin Zavodları İttifaqını süquqa uğradı. Nəticədə Nobel və Rotşild bir neçə xarici şirkətlərlə birlikdə neft bazarını bölüşdürdülər. Bakı neftini inhisarda saxlayan bu neft patronları kerosinin qiymətini sünü sürətdə azaldaraq onu xarici bazarlarda 3-6 dəfə baha qiymətə satdırdılar. İlk rus burcuca sahibkar təşkilatlarından odan Bakı neft sənayeçilərinin 1-ci qurultayı 1884-cü ildə şura seçdi. 1890-cu ildən bu şuraya P.O. və A.O.Tukasov qardaşları rəhbərlik edirdilər. Şura neft sənayeçilərinin mənafeyini hökumət qarşısında müdafiə edir və neft maqnatlarının yüksək gəlirliliyini təmin etməyə çalışırdı. 1899-cu ildən şuranın orqanı «Нефтяное дело» jurnalı nəşrə başladı. Şuranın statistika bürosu hər il «Обзоры Бакинской нефтяной промышленности» (Bakı neft sənayesinin icmal) məcmuəsi və sair statistik məlumatlar çap etdirirdi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan Müvəqqəti İnqalab Komitəsinin 1920-ci il 27 may tarixli dekreti ilə bu şura ləğv olundu.

Neft sənayesinin təşəkkül tapdığı vaxtlarda Bakıda çoxlu müvafiq cəmiyyətlər, ittifaqlar, sindikatlar, müxtəlif zavodlar meydana gəlmişdi. Bunlardan 1874-cü ildə «Bakı Neft Cəmiyyəti» (B.N.C) xüsusi ilə fərqlənirdi. Onun ilkin əsas kapitalı 678550 manat idi və sonradan nizamnamə fondu bir neçə dəfə artırılmışdı.

Cəmiyyətin Balaxanı, Sabunçu, Suraxanı, Ramana, Bibi-Heybət, Qaraçuxur, Bül-bülə və Zığda neft mədənləri, 299 buruğu (1914), Zığ və Bakıda dəniz körpüləri, Suraxanıda neft emalı zavodu, neftvurma stansiyaları, emalatxanaları, neft, qaz kəmərləri və sair bu kimi çoxlu obyektləri var idi. «B.N.C.» neft inhisarları qrupuna daxil idi və ona Rusiya-Asiya Bankı nəzarət edirdi. «B.N.C.»-nin də müəssisə və təşkilatları bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən sonra 1920-ci ildə Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin dekreti ilə milliləşdirilmişdi.

Azərbaycanda neft sənayesinin sürətli inkişaf dövründə neft infrastrukturunda çoxlu güclü zavodlar və müəssisələr təşəkkül tapdı. Bunlar arasında daha məşhurları və nəhəngləri aşağıdakılar olmuşlar. Əsaslı 1871-inci ildə «Nobel qardaşları» şirkəti tərəfindən qoyulmuş Sovetlər epoxasında məşhur olan bolşevik inqilabçı Əliheydər Qarayevin adını daşımış Bakı Neftayırma Zavodu. (BNZ) ilk neftayırma və neftkimya sənayesi müəssisələrindən biri olmuşdur. Zavod əvvəlcə kerosin, mazut, sonralar isə qazolin, az miqdarda benzin, sürtkü yağı, kontakt və sair neft məhsulları istehsal edirdi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bu zavod da milliləşdirildi. 1969-cu ildə A.Caparidze adına Neftyağ Zavodu və 1970-ci ildə isə Frunze adına Sulfat Turşusu Zavodu BNZ ilə birləşdirildi.

Bakı Neftayırma Zavodu 1884-cü ildə «Rus-Qafqaz Səhmdarları Cəmiyyəti» tərəfindən yaradılmışdır. Bolşeviklərin hakimiyyəti vaxtında İ.Stalinin, sonralar isə kommunist partiyasının məşhur XXII qurultayı adını daşımışdır. Zavod hazırda respublikamızın əsas neftayırma kompleksi kimi («Azərneftyağ» İstehsalat Birliyi) fəaliyyət göstərir və 50 adda neft məhsulu-təyyarə, reaktiv, avtomobil və dizel yanacağı, müxtəlif yağ aşqar, bitum, neft-kimya sənayesi üçün xammal və s. istehsal edir.

1916-ci ildə yaradılmış Bakı Neft-Qaz Zavodu tüstüsüz partlayıcı maddə hazırlanmasında işlədilən aromatik karbohidrogen (toluol) alınması sahəsində çar Rusiyasında ilk zavod olmuşdur. Hazırda isə neftayırma və neftkimya sənayesi müəssisəsi kimi açıq rəngli neft məhsulları, koks, həmçinin Sumqayıt sintetik kauçuk zavodu üçün piroliz qazı istehsal edir. Bu illərdə neft sənayesinin

infrastrukturunda digər çoxlu müəssisə və təşkilatlar mövcud olmuş, sonrakı ictimai-siyasi iqtisadi proseslərlə əlaqədar dəyişikliklərə uğramış, bir çoxları bu və ya başqa səbəblərlə tarixi səhnədən çıxmışlar.

Gərəklik sferasının genişləndikcə neft sənayesinin təmərküzləşməsi və inhisarlaşması sürətlənirdi. Məlumatlara görə 1872-ci ildə Rusiyada hasil olunan 27 min ton neftin 26 min tonunu Azərbaycan, qalan min tonunu isə Qroznı və Krasnodar yataqları vermişdi. Artıq 1894-cü ildə Azərbaycanda çıxarılan neftin miqdarı ABŞ-dakı səviyyəyə bərabər idi. 1899-1901-ci illərdə isə hasilatın həcminə görə Bakı ABŞ-ı ötərək dünyada birinci yerə çıxmışdı. 1901-ci ildə dünyada hasil edilən 20 milyon tondan bir qədər çox neftin yarından çoxu Azərbaycanda, Abşeron yarımadasında çıxarılmışdır.

Neft və qaz hasilatının artmasına iqtisadi münasibətlərin təkmilləşməsi də böyük təsir etmişdi. Bu illərdə təkcə dəniz vasitəsi isə hər il 350 milyon puddan çox neft məhsulları ixrac olunurdu. Hasilatın sürətli artımı XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvələrində Azərbaycaldan yerli və xarici neft inhisarlarının meydana gəlməsinə səbəb oldu. Yüksək mənfəət götürmək ehtirası neft yataqlarının vəhşicəsinə istismarı ilə müşayiət olunurdu. Artıq bu illərdə neft sənayesinin infrastrukturunun tam formalaşması reallaşmaqda idi. 1883-cü ildə Zaqafqaziya dəmiryolu çəkilişi bu prosesdə xüsusi hadisə oldu. Ticari əlaqələrin genişlənməsi və texnoloji nəaliyyətlər Bakı neftinin dünya bazarına çıxışına yeni texniki imkanlar verirdi. Kerosinin uzaq məsafələrə boru vasitəsi ilə nəqli reallaşdı. Bakıdan Batuma kerosin vurmaq məqsədilə rus mühəndisi V.Q.Şuxovun rəhbərliyi altında 1896-1906-cı illərdə ölkədə ilk magistral Bakı-Batumi neft kəməri çəkilmiş və 1907-ci il-də daimi istismara verilmişdir. 1930-cu ildən isə kəmərlə xam neft axıdılırdı. Məlumat üçün qeyd edək ki, uzunluğu 867 km (1975) olan bu kəmərin Bakı-Batumi dəmir yolu xətti boyunca uzanaraq Batumdakı neftayırma zavoduna qovuşur. 1928-ci ildə isə burada paralel olaraq 10 düyümlü ikinci neft kəmərinin tikintisi başlanmış (822 km) və 1930-cü ilin fevralın 13-də istifadə verilmişdir. Böyük Vətən Müharibəsi illərində ölkənin cənubundakı neftayırma zavodlarının məhsullarını Həştarxandan Saratova vurmaq məqsədi ilə çəkilən kəməri boru ilə

təmin etmək məqsədi ilə 1942-ci ildə Bakı-Batım neft kəmərinin 2-ci xətti sökülmüşdür. 1956-cı ildə kəmərin neftvurma stansiyası, əsas və köməkçi avadanlıqlar yeniləşdirilmişdir. Kəmərlə Qaradağ, Bibi-Heybət, Umbaki, Qazanbulaq yataqlarından və Qroznıdan götürülən neft vurulurdu. Əlamətdar bir hadisə kimi qeyd etməliyik ki, mövcud kəmərlər rekonstruksiya edilərək 1999-cu ildə Bakı-Supsa neft kəməri kimi fəaliyyətə başlamışdır.

Neft sənayesinin inkişafına 1901-1903-cü illərdə və sonradan 1908-ci ildə baş vermiş dünya iqtisadi böhranları ciddi təsir etdi. 1909-cü ildə isə neft sənayesində yenidən canlanma başlandı. Qeyd etmək lazımdır ki, 1904-cü ildə İngiltərənin ağ neftə tələbatının 71,1%-i Bakı neftinin hesabına ödənilmişdir. 1881-ci ildə Bakıda 9,2 milyon, 1900-cü ildə isə 87,9 milyon manatlıq, məhsul istehsal olmuşdu ki, bu da bütün Qafqaz sənaye məhsulu dəyərinin 1/3-ni təşkil edirdi. 1912-ci ildə Zaqafqaziya fabrik-sənaye məhsulunun 68,5%-i, 1915-ci ildə isə 88,6%-i tək-cə Bakının payına düşmüşdür. Bakı həm də bütün Azərbaycan üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyan bir şəhərə çevrilmişdi. M.Ə.Rəsulzadənin: «Bakısız Azərbaycan başsız bədəndir» gəlməsi də bu qüdrətdən yaranmış və bu gerçəkliyi ifadə etmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında, XX əsrin əvvəllərində, o cümlədən Birinci dünya müharibəsinin sonunda da Bakı nefti uğrunda mübarizə Avropa dövlətlərinin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. Məhz bu illər ərzində intensiv sürətlə artan neft hasilatı getdikcə daha çox siyasi səciyyə daşıyırdı. Dövrün və məkanın siyasi qovğalarının, ehtirasların mərkəzində Azərbaycan dururdu. Tarixi faktlar, tarixşünas alimlərimizin tədqiqatları Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda fədakarcasına mübarizə aparan M.Rəsulzadə, Ə.Topçubaşovun əsərləri bu illərdə neftin daha çox siyasi xarakter aldığı bir daha göstərirdi. Azərbaycanın nefti uğrunda mübarizə ona sahib olmaq arzuları neft-qaz sənayesinin inkişafına bu və ya digər dərəcə təsir edirdi. Neft azarı həm də Azərbaycanı siyasi çəkişmələrə sürəkləyirdi. Artıq 1917-1919-cü illərdə Azərbaycan, Rusiyanın, Almaniya, İngiltərə, Türkiyə və Fransanın maraqlarına ciddi daxil olmuşdu. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Azərbaycanın neft sənayesi demək olar ki, 3 nəhəng

xarici inhisarçı şirkətin «Şell» «Nobel qardaşları» və «Oyl» («Raşen ceneral oyl kornoreyşen»-İngiltərə) əlində cəmlənmişdi. Bunlar arasında «Oyl» səhmdar cəmiyyəti kapitalın 50, hasilatın isə 40 faizinə sahib idi. Bakıda mövcud 20 nəhəng neft sənayesi şirkətləri arasında azərbaycanlı sahibkarlar, Z.Tağıyev, M.Nağıyev, Ş.Əsadullayevin şirkətləri də xüsusi çəkiyə malik idilər. Ş.Əsadullayev neft ticarəti edən 4 nəhəng şirkətdən birinə sahib idi. Bu dörd şirkətə isə Rusiyada 400-dən çox irili xırdalı neft terminalları məxsus idi. Bakı quberniyasında adam başına istehsal edilən sənaye məhsulunun məbləği Tbilisi ilə müqayisədə 30 dəfə, İrəvan quberniyasına nisbətən isə 217 dəfə yüksək idi. Buranın hər 10 min sakinindən 530 nəfər, Tiflisdə 60 nəfər, İrəvanda isə cəmi 5 nəfər iri qənyədə işləyirdi. Bakını daxil etmədən belə 1908-ci ildə A.zərbaycanda 2450 fabrik-zavod müəssisəsində 22943 fəhlə çalışırdı. Tbilisi ilə birkə bütün Gürcüstanda isə 5304 fabrik-zavod müəssisəsi var idi və onlarda 17556 fəhlə işləyirdi. Həmin illərdə Bakıda bank kapitalı ilə neft kapitalının qovuşması prosesi gedirdi. Təkcə Bakıda 1913-cü ildə 15 iri bank fəaliyyət göstərirdi. «Rusiya–Asiya» bankının başçısı, varlı sahibkar Putilov çoxlu neft müəssisələrinə nəzarəti tətbiq edə bilmişdi Bakı neft maqnatları-Nobel, Mantəşev, Lianozov da xarici iri banklarla əlaqəli idilər. Nəhəng rus sahibkarlarının neft siyasətində xarici kapitalın təsiri sezilməkdə idi. Elə bu səbəblərlə də Bakı neft sənayeçilərinin qurultayında-1913-cü ildə «neft siyasəti sərhədlərdən kənarada yaradılır» fikri səslənmişdi. «Rusiya-Asiya» bankının səhmlərinin çoxu fransız maliyyəçilərinin əlində cəmlənmişdi, onlar da öz növbəsində neft məsələsində ingilislərlə əməkdaşlıq edirdilər. Alman kapitalının Bakıda əsas dayağı «Nobel» şirkəti idi ki, o da Berlinin iri bank dairələri ilə yaxın münasibətlərdə idi. 1912-ci ildə Almaniyanın «Diskonto Qezelşaft» (kredit cəmiyyəti) Nobelin 40% səhmlərinin sahibi idi və onun nümayəndəsi bu şirkətin idarə heyətinin üzvü idi. Bu arada alman kapitalı ilə Lianozovun şirkəti də əlaqəli idi. 1910-1914-cü illərdə Azərbaycanın neft yataqlarını bölgüsü uğrunda ingilis, fransız və alman inhisarçıları arasında mübarizə daha da kəskinləşirdi. İngilis şirkəti «Oyl»-Nobelin çoxlu səhmlərin alaraq onun payını bu bölgüdə azaltmağa cəht edirdi. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Bakıda 112,6 milyon xarici

səhmdar kapitalın 48,2% ingilislərin, 42,9% fransızların, 8,9%-almanları əlində olmuşdur.

Oktyabr çevrilişindən sonra Rusiyanın bolşevik hökuməti Azərbaycan neftinə yenidən sahib olmaq planlarını reallaşdırmaqda idi. Neft uğrunda gedən mübarizədə Rusiya hər vəchlə təşəbbüsü ələ almaq istəyirdi. Elə bu səbəblərlə də 1919-cü ildə Moskva Sovetinin fəvqalədə iclasında V.İ.Lenin demişdi: «Bilirsiniz ki, Bakını ingilislər əlimizdən alıblar. Onlar Xəzər dənizində gəmilərin bir hissəsini ələ keçirərək və Qroznunu zəbt edərək bizə neftdən istifadəyə mane olurlar. Yanacaqsız isə nə sənaye, nə də dəmiryolu işləyə bilməz. Buna görə də bütün söylərimizi gücləndirməyə məcburuq».

Böyük Oktyabr çevrilişi və Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra respublikanın neft və qaz sənayesi yeni mərhələyə qədəm qoydu. Ədalət naminə qeyd etməliyik ki, bolşevik hökuməti neft-qaz sənayesini bərpa və inkişaf etdirmək üçün geniş tədbirlər planı işləyib hazırladı və onu ardıcılıqla həyata keçirməyə başladı. Azərbaycan İnqilab Komitəsi 1920-ci ilin 24 mayında neft sənayesini milliləşdirmək barədə dekret qəbul etdi. Milliləşdirilmiş neft sənayesini idarə etmək üçün Azərbaycan Neft Komitəsi yaradıldı. Respublikada neft sənayəsinin koordinasiyasını və milliləşdirilməsini təmin etmək məqsədi ilə Lenin Azərbaycan neftinə rəhbərliyə A.P.Serebrovskini təyin etdi. Mərkəzi hökumət eyni zamanda respublikanın neft sənayesindəki bütün fəaliyyətini tam nəzarətdə saxlamaq üçün yeni strukturun formalaşması işinə başlamışdı. Belə bir vəziyyətin reallaşmasını qabaqcadan hiss edən N.Nərimanov Sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində Bakı neftindən əldə olunacaq gəlirin bir hissəsinin respublikanın sərəncamında qalması ilə bağlı cəsarətli təkliflərlə çıxış etmiş və onların bir qisminin həllinə də nail olmuşdu. Bununla əlaqədar sovet rəhbərliyi neft təsərrüfatını bərpa etmək, neft məhsullarının istehsalını artırmaq üçün 1921-ci ildə xam nefti, kerosini, neft avadanlığını texniki materiallar və ərzağa dəyişdirmək üçün xarici ticarət məsələlərində «Azneft»ə müəyyən müstəqillik vermişdi. Onun Moskva, Petroqrada, Xarkov, Daşkənd, Berlin, Marsel, Paris, Rəşt və s. şəhərlərdə nümayəndəlikləri yaradılmışdı. Bir müddətdən sonra, xüsusilə sosialist

sənayeləşdirilməsindən sonra «Azneft» İB-nin idarəetmə strukturunda xeyli dəyişikliklər edildi.

Sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində, birinci beşilliklər epopeyasında neftin əksər hissəsinin Azərbaycanda çıxarılması regiona mərkəzi hökumətin diqqətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdı. Bu illərdə quru sahələrdə geoloji kəşfiyyat, axtarış işləri geniş vüsət almış, yeni neft yataqları kəşf edilmiş, yeni şəhər və qəsəbələr salınmış, neft sənayesi zavodlarının, yardımcı istehsal sahələrinin geniş infrastrukturu yaradılmışdır. Siyasi çevriliş Azərbaycan neftinin reytinginə ciddi təsir etməmişdi. Azərbaycan sovet quruluşunun ilk illərində yenə də ölkənin və dünyanın mühüm neft regionu kimi şöhrətini saxlayırdı. 1940-cı ildə SSRİ-də neft hasilatının 3/4 hissəsi respublikamızın payına düşürdü. II Dünya müharibəsinin başlanğıcında mərkəzi hökumət Azərbaycanın qarşısında neft sənayesini cəbhənin tələblərinə uyğun qurulması məsələsini qoymuşdu. Səfərbər edilmiş neft sənayemiz məhz bu tələblərə cavab olaraq 1941-ci ildə Azərbaycanda quruda zirvə nailiyyət-23541 min ton neft hasilatını tarixə yazdı. Müharibə illərində Azərbaycan ölkəyə 75 milyon ton neft verdi. Bu o zaman SSRİ-də hasil edilən neftin 73,4 %-ni təşkil edirdi. Müharibədən sonrakı illərdə də milli neft sənayemiz şərəfli yolunu davam etdirmişdir. Sovet hökumətinin bu illərdə yüksələn qüdrəti iqtisadi dirçəlişdə yeni yataqların axtarışlarını diktə edirdi. 1940-ci illərin sonu 1950-ci illərdə Uralda, Volqoboyunda sonralar Sibirdə, Orta Asiyada kəşf olunan nəhəng neft yataqları respublikamızın neft sənayesinə olan marağı bir qədər geri çəkdi. Lakin əsrin sonunda Azərbaycan nefti yenidən öz sözünü dedi.

Azərbaycan tarixi ilə yaxından tanışlığı olanlar bilirlər ki, əsrin əvvəllərində neft hesabına varlanan Bakı milyonçuları xalqın maariflənməsində, tikinti, quruculuq, xeyriyyəçilik işlərinə az pul xərcləməmişlər. Neft Azərbaycan xalqının maariflənməsində, təhsilində mühüm rol oynamış, onun iqtisadiyyatının dirçəldilməsinə, sənaye potensialının artırılmasına, xalqın mənəvi dəyərlərinin ənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Neft amili milli şüurun inkişafında öz müsbət təsirini göstərmişdir. Bolşeviklərin hakimiyyəti illərində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təftiş ediləndə, xüsusən də Dağlıq Qarabağ məsələsində N.Nərimanov

kəskinliklə, Rusiyaya neft verilməsinin dayandırılmasını bəyan etmişdi. Neft burada da öz sanbalını göstərmiş, siyasi sözünü demişdi. Əsrin ilk onilliklərində, xüsusəndə II dünya müharibəsi dövründə hitler Almaniyasında Bakı neftinin əvəzsiz olduğu yaxşıca dərk edilirdi. Qeyd olunan-ara əyani misalı sovet kinorejissoru R.Karmenin Amerikalı həmkarları ilə birgə yaratdığı çoxseriyalı məşhur «Naməlum müharibə» sənədli kinospopeyasında istifadə edilmiş tarixi lentdə, alman konditerlərinin faşist rəhbərinin ad gününə hazırlanmış SSRİ xəritəsini təcəssüm etdirən tortun ən yaxşı tikəsi kimi Bakının hitlərə təqdim edilməsi süyetində görürük. Böyük Vətən Müharibəsi illərində hər 4 sovet tankı və təyyarəsindən 3-ü Bakı benzini ilə hərəkətə gəlmiş və bu mühüm qələbənin təmin edilməsində Azərbaycan neftinin xidməti də əks olunmuşdur. Azərbaycan alimləri akademik Y.Məmmədəliyevin başçılığı ilə yüksək oktanlı benzinin yaradılmasında elmi axtarışlarını sürətləndirməklə, Sovet təyyarələrinin uçuş qüdrətinin artırılmasında yardımçı olmuşlar, Məşhur Sovet sərkərdəsi marşal K.K.Jukovun Azərbaycanda Sovet Hakimiyyətinin qurulmasının 25 illiyi ilə əlaqədar respublikaya göndərdiyi teleqramında deyilirdi, «Düşmən üzərində tezliklə qələbəni təmin etmək məqsədi ilə Vətən nə qədər yanacaq tələb etmişdirsə Bakı neftçiləri cəbhəyə və ölkəyə o qədər yanacaq vermişlər». İngiltərənin müharibə illərində baş naziri olmuş U.Çerçil isə Bakı neftinə yüksək qiymət verərək «Əgər neft şahdırsa Bakı onun tacıdır» demişdi.

Respublikamızın neft və qaz sərvətlərindən digər xalqlar və onların ayrı-ayrı nümayəndələri də az bəhrələnməmişlər. Azərbaycanın bu sərvətləri bir əsrdən artıq müddətdə və xüsusən sovet hakimiyyəti dövrlərində qonşu respublikaların Ermənistan, Gürcüstan və Rusiyanın enerji ehtiyaclarını təmin etmişdir. Hətta Rusiyanın özündə də neft sənayesinin təşəkkül Azərbaycanla bağlı olmuşdur. Azərbaycan həm də keçmiş Sovetlər İttifaqında neft elminin mərkəzi sayılmışdır. Bir çox azərbaycanlı neftçi alimlər bu elmin zirvəsini fəth etmişlər. Azərbaycan Neft-Kimya İnstitutu (indiki Neft Akademiyası) öz elmi, təhsil potensialına görə keçmiş Sovetlər İttifaqında müvafiq sahədə kadr hazırlığı üzrə birinci təhsil ocağı sayılmış və indinin özündə də əvvəlki şöhrətini saxlamışdır. Azərbaycan alimləri,

neftçiləri keçmiş SSRİ məkanında olan demək olar ki, bütün neftli qazlı yataqların kəşfi, işlənməsi və istismarında fəallıq göstərmiş, dünyada ilk dəfə olaraq açıq dənizdə kəşfiyyat, istismar proseslərini həyata keçirmişlər. Yüzlərlə azərbaycanlı mühəndis-geoloqlar, neftçilər, alimlər Şərqi Avropa ölkələrində, Afrikada, Yaxın Şərqdə, Hindistanda, Vyetnamda neft-qaz hasilatına mütəxəssis kimi cəlb olunmuş, bu ölkələrin bir çoxunda yerli neft sənayesinin əsasını qoyanlar sırasında olmuşlar. Neft-qaz hasilatı Bakı şəhərinin simasının dəyişməsində də əsas amil olmuşdur. Onun təsir dairəsi təkcə Bakı ilə məhdudlaşmamış, respublikanın digər iri şəhər və qəsəbələrinin yaranması, inkişafı da bu amildən bəhrələnmişdir.

II dünya müharibəsindən sonrakı mərhələdə, dünya da yeni keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdi. Dünyada o cümlədən SSRİ-də yeni enerji mənbələri, çoxlu neftli-qazlı yataqlar aşkarlandı. Bu zaman milli neft sənayemiz də Xəzərə doğru irəliləməkdə və dənizdə yeni neft arası başlanmaqda idi. 1949-cu il noyabr ayının 7-də Xəzərdə ilk neft quyusu fontan vurdu. Açıq dənizdə yerləşən Neft Daşları yatağının kəşf edilməsi dünya neftçixarma sənayesinin inkişafında böyük hadisə oldu. Burada neft yataqlarının işlənməsi sahəsində dünya neft sənayesi tarixində analoqu olmayan, misli görünməmiş iroqram üzrə çox mürəkkəb bir şəraitdə, on kilometrərlə uzanan estakada qurğuları və neft-mədən təsərrüfatı obyektləri tikildi. Özüllərdən maili quyular qazılması metodu tətbiq edilərək neft və qazın çıxarılması sistemi yaradıldı və sahilə nəqli reallaşdırıldı. Müxtəlif təchizat, borudüzən, xüsusi seysmik-tədqiqat və axtarış kəmilərindən ibarət güclü dəniz neft donanması yaradıldı. İndi əmlakı 2,4 milyard ABŞ dolları həcmində hesablanan gəmilərin sayı 300-ü ötmüş neft donanmamız anoloquna görə dünyada ikinci donanma hesab olunur.

Respublikamızda dənizdə neftin çıxırılması tarixində müxtəlif maraq doğuran məqamlar vardır. 1803-1829-cu illər ərzində Bibi-Heybətdə dənizin sahilində usta K.Səlimxanov neft hasil etmək məqsədilə taxta quyular inşa etmişdir. Dənizdə baş verən qasırğalar ustanın qurduğu quyuları dağıtmış, dənizdən neftin əldə edilməsi işi xeyli müddət dayanmışdır. Sonradan 1904-cü ildən Pirallahı adasının şimal sahilində dəniz neftinin yeni axtarışlarına başlamış və burada hasilat

üçün ilk özüllər qoyulmuşdur. SSRİ Neft İstehsalı Nazirliyinin 22.01.1953-cü il tarixli əmri ilə Üzgüçülük Vasitələri İdarəsi «Xəzərdənizneft-donanma» İdarəsinə çevrilmişdir. SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyinin statistik hesabatlarında Azərbaycanda dənizdə neft hasilatı tarixi haqqında məlumatlar 1904-cü ildən başlanğıc götürür (1904-cü ildə 8000 ton hasilat dənizdə).¹⁰ Xəzər dənizinin Bibi-Heybət buxtasında 1909-cu ildə qurudulmuş sahədə ilk dəniz neft mədəni yaradılması təşəbbüsləri müəyyən qədər reallaşsa da geniş inşaat işləri 1922-ci ildə başlamışdı. 1923-cü ildə buxtada qazılan quyulardan biri güclü fontan vuraraq (gündəlik debiti 50 min pud) neft verməyə başladı. İdeoloji prinsiplərə uyğun olaraq mövcud məkanı «İliç buxtası» adlandırdılar. Tezliklə «İliç buxtası»nın şöhrəti bütün Sovetlər İttifaqına yayıldı.

Sovet statistikasının məlumatlarına görə dünyada ilk dəfə olaraq trubinlə maili quyu 1941-ci ildə usta neftçi Ağa Nemətullanın iştirakı ilə bu buxtada qazılmışdır. Artıq 1930-cu illərdə Xəzər sahillərində neftin hasil edilməsi daha çox real xarakter almağa başlamışdır. 1939-cu ildə Pirallahı adasının şimal akvatoriyasında metal dirəklər üzərində ilk qazma qurğusu qurulmuşdur. Əvvəllər gəmi donanmasının yaradılması problemi gündəlikdə durmurdu. Lakin əsrin 1930-40-cı illərində Azərbaycan geoloqları axtarış işlərində perspektivli obyekt kimi Xəzərin daha dərin qatlarını hədəfə gətirəndə qarşıya çoxlu suallar çıxmışdı. Dənizinin fəth edilməsi iri gəmilərin və müvafiq donanmanın yaradılması tələb edirdi. 1944-cü ildən Xəzər dənizində axtarış kəşfiyyat və dəniz neft özüllərinin istifadəyə verilməsi üçün Dəniz Qazma Tresti və onun da nəzdində Dəniz Nəqliyyatı İdarəsi yaradılmışdır. SSRİ hökumətinin 31 oktyabr 1949-cu il «Xəzərdə dəniz neft hasilatının inkişafı haqqında» qərarı ilə «Azdənizneft» Birliyi elə həmin ildə də onun tərkibində üzgüçülük vasitələri idarəsi təsis olundu (4/X1-1949-cu il). Məhz bu tarixdən Dəniz Neft Donanma İdarəsinin təşəkkül tarixi qeydə alınır. Yaradılan təşkilatın qarşısında dəniz buruqları və estakadaların inşasını yeni neft və qaz yataqlarının kəşfiyyatını üzən vasitələrlə təmin etmək qoyulmuşdu. Donanma dənizdə neft və qaz olan sahələrin geofiziki kəşfiyyatından tutmuş dəniz buruqlarından sahilə kəmərlə çəkilişinə qədər bilavasitə bütün işlərdə

iştirak edir. Struktur axtaran və xəritə almaq qazılması profillərində mühəndis-geologiyası, yükləmə-boşaltma və daşınma işləri, özü hərəkət etməyən obyektlərin yedəyə alınması, tikinti və təchizat, həmçinin açıq dənizdə qəza-xilasetmə işlərini yerinə yetirir. Azərbaycanın neft kompleksində bundan başqa Xəzərin dərin qatlarında qazmanın təmini məqsədilə o zaman xarici valyuta ilə 400 milyon ABŞ dolları məbləğinə bərabər Dərin Dəniz Özülləri zavodu kimi nəhəng bir müəssisə yaradılmışdır.

Hazırda Abşeron yarmadasında olan 1 milyard tondan çox neft ehtiyatının 37 neft yatağında 18%-i və ya 160 tonu qalmışdır. Layların pay enerjisi tükənmiş, bu da hasilatda çoxlu texnoloji problemlər, maddi və maliyyə çətinlikləri törətməkdədi. Quyuların 80%-i öz istismar müddətini dəfələrlə dəf etmiş və yarasız hala düşmüşlər. Azərbaycanda neft və qaz hasilatı başlayandan bəri cəmi 1,827 mlrd. ton karbohidrogen çıxarılmışdır ki, bunun da 1,374 mlrd. tonu neft və qaz kondensatının payına düşür. Dənizdə 440 mln. ton neft və 324 mlrd. kubmetr təbii qaz, quruda isə 934 mln. ton neft və 130 mlrd. kubmetr təbii qaz hasil edilib. Azərbaycan respublikasının dənizdə və qurudakı iri istehsalat birlikləri «Azneft», «Xəzərdənizneftqaz» və demək olar ki, bütün ərazini əhatə edən neft sənayesinin müəssisə və təşkilatları, müstəqilliyimiz əldə edildikdən sonra yeni yaradılmış Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin strukturuna daxil edilmişdir. Neft kontraktlarının əhatə dairəsi istisna olmaqla, kompleksin idarəetmə strukturunda bazar prinsiplərini məqbul edən ciddi dəyişikliklər baş verməmişdir. Məhz buna görə də yanacaq kompleksinin bazar münasibətlərinə uyğun yenidən təşkilinə ehtiyac və zərurət daha aktual xarakter almışdır.

Azərbaycanın yanacaq sənayesinin tarixinə nəzər yetirdikdə energetik kompleksin elektrik stansiyalarının təşəkkülü, qaz sənayesinin intişarı ilə bağlı yaranan komplekslərinin tarixinə nəzər yetirmək maraq doğurardı. Rəpublikamızda neft sənayesini inkişafı ilə əlaqədar 1901-ci ildə Bakıda Bayıl qəsəbəsində 1902-ci ildə isə Ağ şəhərdə ilk elektrik stansiyaları işə salınmışdır. Respublikamızda elektrik enerjisinin istehsalında sıçrayışlar ikinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrlərə təsadüf etmişdir. Belə ki, bu dövrlərdə

Sumqayıtda 1 №-li İEM (450 Mvt), Mingəçevir SES (360 Mvt), Bakıda «Şimal DRES» (330 Mvt), Şəmkirdə Şamxor SES (350 Mvt) tikilmişdir. Əli-Bayramlı və Mingəçevir DRES-lərin tikintisi Azərbaycanın elektrik enerjisinə olan tələbatına tam ödənilməsinə səbəb olmuş, 1980-ci illərdən başlayaraq respublikamız elektrik enerjisi ixrac edən dövlətə çevrilmişdir. 1930-1935-ci illərdə Azərbaycanda ilk enerji sistemləri yaradılmağa başlamışdır. Artıq 1960-cı ildən başlayaraq Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan energetika sistemləri birləşərək Zaqafqaziya Vahid Energetika sistemini yaratmışlar.

Azərbaycanda qazdan geniş istifadə ötən əsrdən başlanğıç götürmüşdür. 1859-cu ildə Suraxanıda kiçik olmayan zavodda buxar əldə etmək üçün təbii qazdan yanacaq kimi istifadə olunmuşdur. 1902-ci ildə elə bu ərazidə qazılan quyu qaz fontanı yaratmışdır. Sutkalıq debiti 57 min kub metr olan bu quyu Azərbaycanda ilk qaz nəql etmə sisteminin yaranmasına səbəb olmuşdur. 1907-ci ildə Azərbaycanda 130 milyon kub metr qaz hasil edilmişdir. Sonradan Suraxanıda quyularda güclü qaz fontanlarının yaranması ilə əlaqədar qaz hasilatı və istismarı kəskin aşağı düşmüşdür. Sadəcə olaraq böyük miqdarda qazdan istifadə etmək mümkün olmadığından onu havaya buraxmışlar. Bu və ya digər səbəblərdən 1919-cu ildə hasilat 48 milyona, 1920-1921-ci illərdə 34 milyon kub metrə enmişdir. 1923-ci ildə respublikamızda Sovet hakimiyyəti dövründə qaz sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar «Azneft»in tərkibində qazın utilləşdirilməsi və istifadəsi üzrə bölmə yaradılmış və sonradan bu bölmə qaz hasilatı və yaşayış fondunun qazlaşdırılmasını həyata keçirən böyük şöbəyə çevrilmişdir. Artıq 1931-ci ildə Bakı şəhərində yaşayış massivlərinin 90-95%-i qaz ilə qızdırılırdı. Qaz sənayesinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar 1936-cı ildə Azərbaycanda qazın kəşfiyyat və istismar qazması ilə məşğul olan ilk müstəqal qurum «Azqaz» təşkil edilmişdir. Respublikada neft və qaz hasilatı inkişaf etdikcə qaz enerjisindən istifadə edilməsi daha geniş vüsət tapmışdır, Artıq 1950-60-cı illərdə hasilat 5,8 milyard kub metrə çatmışdır və bunun nəticəsində respublikanın sənaye, kommunal təsərrüfatı, elektrik stansiyalarını əsasən bu enerji növündən istifadə sisteminə keçmişlər. Qaz sənayesinin inkişafı respublika iqtisadiyyatının bütün digər sahələrinə də öz təsirini

göstərmişdir. 1982-ci ildə Azərbaycanca rekord miqdarda 14,9 milyard kub metr qaz hasil edilmişdir. 1990-1991-ci illərdə isə respublikanın qaz istehlakı zirvə həddinə-17 milyard kub metrə çatmışdır ki, bununda 5,5 milyard kub metrini respublikanın elektrik stansiyaları məsrəf etmişdir. Hazırda respublikamızın mövcud qaz şəbəkəsi böyük miqyaslı tranzit imkanlarına malikdir. Azərbaycanın qaz-nəqliyyat sistemindən 1990-91-ci illərində Gürcüstanın və Ermənistanın ehtiyaclarını təmin etmək üçün 12 milyard kub metr qaz nəql etmişdir.

2.2 Dünya yanacaq enerji balansı və karbohidrogen ehtiyatların bölgüsü, əsas pay sahibləri və Azərbaycanın bu bölgüdə payı.

İnsan cəmiyyətin inkişafı dünya təsərrüfatlarının sahələrinin və ayrı-ayrı ölkələrin təsərrüfatlarının yerləşməsi təbii, ictimai amillərin əlaqələliyi və uzlaşması ilə şərtləndirilir. Beynəlxalq geosiyasətdə enerji resursları faktoru müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Ölkənin enerji ehtiyatları onun siyasi müstəqilliyinin, iqtisadi təhlükəsizliyinin və dirçəlişinin təməlini təşkil edir. Təbii ehtiyatların planetimizdə bölgüsü və yerləşməsi son dərəcə qeyri bərabərliyi ilə səciyyəvidir. Belə vəziyyət yer kürəsinə müxtəlif iqlim, textonik proseslərlə, geoloji dövrlərdə faydalı qazıntıların yaranma şərtləri və digər amillərlə bağlıdır. Təbii resurslar faktiki olaraq əsas təməl kimi inkişafa təsir edir. Lakin nəqliyyatın və məhsuldar qüvvələrin inkişafı nəticəsində təbii ehtiyatlar amilinin təsir dairəsi zəifləməkdir. Eyni iqtisadi məkanda təbii ehtiyatların mövcudluğu sənaye istehsalının ümumiyyətlə iqtisadiyyatın əlavə inkişafına səbəb olur. Bununla yanaşı təbii ehtiyatların bol olduğu ölkələrdə çox hallarda onlardan israfçılıqla istifadə edilir. Əks qübtə isə elmi-texniki tərəqqinin geniş inkişafı nəticəsində resurslardan səmərəli istifadə yeni imkanları yaranmışdır. Yaponiyada, Cənubi Koreya, İtaliya və digər bu kimi ölkələrdə əldə edilmiş iqtisadi tərəqqi buna parlaq misaldı. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, xüsusəndə az enerjitutumlu texnologiyaların yaranması, yeni enerji, xammal növlərinin mənimsənilməsi ənənvi təbii ehtiyatlardan istifadənin xüsusi çəkisinin aşağı salır. Bu xüsusiyyət yalnız azsaylı ölkələrdə xasdır. Beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində bir qayda olaraq inkişaf etmiş ölkələr

xammal resurslarının istehlakçısı, inkişaf etməkdə olan ölkələrə onların istehsalçısı və ixracadçısı kimi çıxış edirlər. Bu da həmin ölkələrdə iqtisadi inkişafın səviyyəsi ilə əlaqədardır. Misal olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ özünə lazım olan mineral xammalın 15-20%, Qərbi Avropa ölkələri 70 %-ə qədərini, Yaponiya 90 %-dən çoxunu idxal edir.

Dünya iqtisadiyyatında mineral xammal sektoru ilk növbədə sənaye məhsulunun istehsalının bazasını təşkil edir. Beynəlxalq ticarətində xammalın hasilatı və istehlakı ayrı-ayrı ölkələrin sosial-iqtisadi durumuna təsir etməklə yanaşı həm də qlobal xarakter daşıyaraq bütövlükdə dünyadakı resursların vəziyyətində təsbit olunur. Dünyada təbii ehtiyatlar balansını, onların müasir vəziyyəti və istifadə perspektivləri ayrı-ayrı mənbələrdə qismən müxtəlif verilir. Bir çox yüksək rətinqli beynəlxalq təşkilatlar, elmi idarələr, mətbuat orqanları və hətta internet şəbəkəsinin məlumatlarında bu balansın ayrı-ayrı elementlərində müəyyən fərqlər müşahidə olunur. BMT-nin Dünya və Avropa bankının, iri maliyyə qruplarının və digər mötəbər təşkilatların hər il nəşr etdikləri hesabatlarda bu fərq sezilməkdədir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, neft iqtisadiyyatının statistikasına konfidensiallıq xasdır. Bəzi göstəricilərin müasir, obyektiv mənzərəsini müşahidə etmək çətinliklərlə müşayiət olunur. Beləki ayrı-ayrı iri neft inhisarları, neft hasil edən ölkələr müvafiq göstəriciləri nümayiş etdirməkdə o qədər də həvəsli deyirlər.

Aşağıdakı cədvəldə rus alimləri N.F.Reymers və V.V.Volskinin hazırladığı «Planetimizin təbii ehtiyatlar bazası» təsvir edilmişdir.

Təbii ehtiyatların növləri	Ehtiyatların səviyyəsi və istifadəsinin qısa xarakteristikası
1.Neft	ehtiyatlar-270-300 milyard ton neftə ekvivalent (H.E) illik məsrəf 3 milyard ton. Yaxın perspektiv 30-50 il.
2.Təbii qaz	ehtiyatlar-270 milyard ton H.E. 141 trilyon kubmetr. İllik məsrəf 2200 milyard kubmetr. Perspektiv 30-50 il.
3.Daş kömür	ehtiyatlar-10 trilyon ton H.E. illik məsrəf 5 milyard ton. Perspektiv 100 il və daha çox.

4.Şist	ehtiyatlar-40 trilyon ton H.E. Zəif istifadə edilir. Yüksək əmək tutumluğu və çoxlu tullantılılığına görə az perspektivlidir.
5.Torf	ehtiyatlar-150 milyard ton karbona ekvivalent. Tərkibindəki gülün çoxluğuna və ekoloji pozuntuya görə az perspektivlidir.
6.Çayların hidroenerjisi	ehtiyatlar–məhduddur. Ekoloji problemlərin olmasına baxmayaraq aktiv istifadə edilir. Hələki perspektivlidir (<i>xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə</i>).
7.Atomun parçalanması və nüvə sintezi enerjisi	ehtiyatlar–fiziki cəhətdən tükənməzdir. İstehsalın zəruri təhlükəsizliyi və tullantıların deaktivləşdirilməsinin ümidverici yolları tapılmayana qədər ekoloji cəhətdən son dərəcə təhlükəli olaraq qalmaqdadır.
8.Geotermik enerji	ehtiyatlar kifayət qədərdir. Az istifadə olunur. Perspektivlidir.
9. Dəniz və okean axınların qabarma və çəkilmə enerjisi	ehtiyatlar kifayət qədərdir. Az istifadə olunur. Perspektivlidir.
10.Günəş radiasiyası	ehtiyatlar praktiki cəhətdən tükənməzdir. Biosferdən təbii enerji axını cəhətdən istifadəsi məhduddur. Perspektivlidir.
11.Külək enerjisi	Çoxdan istifadə olunur. Yerli əhəmiyyətlidir. Bu keyfiyyətdə də perspektivlidir.

Digər mənbələrdə dünyada kəşf olunmuş neft və qazla zəngin 500-ə qədər 540 milyard tona yaxın neft, 546 trilyon kubmetr qazın olduğu bildirilir. ABŞ alimləri kəşfiyyat altında olan sahələrdə 112 milyard ton neftin mövcudluğu proqnozunu verirlər. Onlar həm də qeyd edirlər ki, kontinental şelfdən dərinlikdə yerləşən qatlardakı neftin müasir texnologiya ilə hasilatı rentabelsizdir. Buna görə də bu ehtiyatlar nəzərə alınmamalıdır. Dünya neft ehtiyatlarının 25,2 % Səudiyyə Ərəbistanını 110,8 % İrak, 9,4 % Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin, 9,13 % Kuveytin, 9 % İranın, 6,9 % Venesuellanın, 3,8 % Meksikanın, 2,2 % MDB ölkələrinin o sıradan 0,4 % Azərbaycanın payına düşür.

«Ehtiyatlar» anlayışı yetərincə dinamikdir. Onun parametrləri elm və texnikanın inkişafı o cümlədən əvvəllər texniki çətinliklər olmuş yataqlarda yeni kəşfiyyat və mənimsəmə işlərinin aparılması nəticəsində dəyişikliklərə məruz qalır. Bununla belə bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə müəyyən dərəcə az tədqiq edilmiş sahələr mövcuddur ki, burada da çoxlu əlavə ehtiyatların olduğu ehtimal edilir. Elə bu səbəbə görə də 1950-ci illərdən bəri dünyada aşkar edilmiş faydalı qazıntıların 80%-dən çoxu bu ölkələrin payına düşmüşdür. Neft ehtiyatların miqyası yataqlarında böyük təcrübi əhəmiyyət kəsb edir və aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

1. Super nəhənglər-1 milyard tonadək
2. Nəhənglər-100 milyon tondan-1 milyard tonadək
3. İri yataqlar-13 milyon tondan-100 milyon tonadək
4. Kiçik yataqlar-13 milyon tonadək

Statistik məlumatlara görə dünya neft ehtiyatlarının əksər hissəsi -90 %-qədəri (200-dən bir qədər çox) super nəhəng və nəhəng yataqlarda çəmlənmişdir. Bu mütənəsiblik uzun müddət qalmaqda və dəyişməməkdə davam edir. Müasir mərhələdə ehtiyatları 1 milyard barreldən çox olan yarağın aşkarlanması dünya əhəmiyyətli hadisə sayılır.

Əsrin sonlarında faydalı qazıntılarda əsas nəhəng-enerji ehtiyatlarına malik dövlətlər aşağıdakı təsnifatdadır.

Neft Səudiyyə Ərəbistanı, Kuveyt, İran, İraq, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Venesuela, Rusiya, ABŞ, Meksika, Liviya, Qazaxstan, Norveç.

Təbii qaz Rusiya, İran, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Səudiyyə Ərəbistanı, ABŞ, Qatar, Əlcəzair, İraq, Venesuela, Kanada, Türkmənistan, İngiltərə, Hollandiya, Norveç.

Daş kömür Çin, ABŞ, Rusiya, Avstraliya, AFR, İngiltərə, Hindistan, Polşa, Ukrayna, Kanad, Kolumbiya.

Bundan başqa mühüm şist ehtiyatları Rusiya, ABŞ, Almaniya, ÇİN, Böyük Britaniya, Kanada və Misirdə, torf ehtiyatları Rusiya, Belarus, İrlandiya, Almaniya və Polşada çəmlənmişdir.

Bəşər cəmiyyəti bütün tarixi ərzində müxtəlif növ-odundan atom enerjisinə qədər, çeşidli resurslardan istifadə etmişdir. Aşağıdakı cədvəldə planetimizdə mövcud enerjidaşıyıcılarının texnoloji xarakteristikası verilmişdir.

Məlum olduğu kimi XIX əsrin başlanğına qədər dünyada əsas enerji ehtiyatı oduncaq olmuşdur və daş kömürün kəşfi ilə əlaqədar bu yanacaq növü öz mövqeylərini itirmişdir. Daş kömürün də enerji ehtiyatı kimi aparıcı mövqeyi uzun sürməmişdir. Lakin ötən əsrdə ABŞ-da, Azərbaycanda, Rumıniyada və sonradan planetin bir çox bölgələrində kəşf edilmiş neft-qaz yataqları planetin siyasi və iqtisadi mənasına, Avropada texniki inqلابa səbəb olmuşdur. Dünya təsərrüfat sistemi sənayecə hazırda o qədər yüksək inkişaf etmişdir ki, indi onun nəhəng mühərrikinin inhisarına keçmişdir. Bununla belə beynəlxalq aləmdə yanacaq ehtiyatları da bərabər paylanmamışdır. Zəmanəmizdə dünyanınşerti yanacaq ehtiyatları bölgüsündə daş kömür 60%, neft və təbii qaz isə 27%-lik mövqedədi. Bununla yanaşı dünya təsərrüfatında hasilat və istismarda digər mənzərə formalaşmışdır. Burada daş kömürün xüsusi çəkisi 30% həndəbərində, neft və qaz isə həcmi 67%-dən çoxdur. Dünyada neftin həqiqi ehtiyatları 136milyard ton (ümumi kəşf edilmiş -270-300 milyard ton), təbii qaz 141 trilyon kub metr hesablanır. OPEK ölkələrinin mövcud haqqında proqnozlar da müxtəlifdir. Müəyyən ehtimallara görə mövcud ehtiyatlar bir neçə onilliklərə qədər, digər mənbələrə görə isə 200-300 ilə qədər bəs edə bilər. Planetimizdə neft-qaz hasilatı artmaya meyillidir 1960-cı ildə dünyada neft (qaz kondensatı ilə birlikdə) hasilatı 1053 milyon ton, təbii qaz hasilatı isə 454 milyard kub metr olmuşdursa, 1994-cü ildə müvafiq olaraq 3000 milyon ton və 2215 milyard kub metr təşkil etmişdir. Hazırda dünyada gedən proseslər, xüsusəndə neftin dünya bazarında qiymətinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar olaraq illik neft hasilatı 2,4-2,5 milyard ton arası tərəddüd edir. Dünyanın cari və kəşf olunmuş neft ehtiyatları ilə təminatı 45 il müddətinə müəyyən edilir. Bu göstərici müvafiq olaraq OPEK üzrə 85 il, Səudiyyə Ərəbistanı üçün 90 il, Kuveyt və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri üçün ayrılıqda 140 il müddətinə hesablanır. Dünya qaz ehtiyatlarından istifadə isə 100 ilə, daş kömür ehtiyatlarının isə 600 ilə qədər kifayət edəcəyi ehtimal olunur.

Aşağıdakı cədvəllərdə dünya neft vəqaz ehtiyatları hasilatı və istehlakı bölgüsü verilmişdir.

Dünya neft ehtiyatları və hasilatı (31.12.2013)

Region və ölkələr	Ehtiyatlar (mlrd. barel)	Dünya Ehtiyat-larında payı (%)	Hasilat -2013 (mlrd. barel)	Dünya neft hasilatında yeri
Dünya	1 655.5	100,0	32.7	
Yaxın Şərq o cümlədən	808.1	48,8	9.9	
<i>Səudiyyə Ərəbistanı</i>	268.2	16,2	4.2	2
<i>İran</i>	157.2	9,5	1.2	6
<i>Kuveyt</i>	104	6,3	1.1	7
Amerika o cümlədən	548	33,1	9.8	
<i>ABŞ</i>	36.5	2,2	4.4	1
<i>Meksika</i>	10	0,6	1	8
<i>Venesuella</i>	298	18	0.9	9
<i>Kanada</i>	172.5	10,4	1.5	5
Avropa o cümlədən	11.7	0,7	1.4	
<i>Birləşmiş krallıq</i>	3	0,2	0.32	16
<i>Norveç</i>	5.5	0,3	0.65	11
Avrasiya o cümlədən	118.8	7,2	4.9	
<i>Rusiya</i>	80	4,8	3.8	3
<i>Qazaxıstan</i>	30	1,8	0.6	12
<i>Azərbaycan</i>	7	0,4	0.3	24
Asiya və Okeaniya o cümlədən	46	2,8	3.2	
<i>Çin</i>	24.6	1,5	1.6	4
<i>İndoneziya</i>	3.6	0,2	0.33	13
<i>Hindistan</i>	5.6	0,3	0.35	15
Afrika o cümlədən	126.5	7,4	3.4	
<i>Nigeriya</i>	37	2,2	0.85	14
<i>Liviya</i>	48.4	2,9	0.35	

Yaxın 10 ildə dünyanın neftə olan tələbatı 17%, qaza 35, 20 ildən sonra isə müvafiq olaraq 32 və 65% artacağı gözlənilir.

Resursların ölçülərinə və səmərəli istifadəsi sivilizasiyanın inkişaf səviyyəsini müəyyən edən mühüm göstəricidir. İnkişaf etmiş dövlətlərdə enerji istehlakı inkişaf etməkdə olan dövlətlərə nisbətə xeyli dərəcədə yüksəkdir. Əksər inkişaf etmiş dövlətlərdə nəhəng neft ehtiyatları yoxdur. Bu ölkələr müəyyən dərəcədə müvafiq ehtiyatların idxalı ehtiyacındadırlar. Nisbətən az inkişaf etmiş ölkələrdə isə mənzərə daha acınıcaqlıdır. Belə ölkələrdə energetik ehtiyatlara ehtiyac oluncağın və digər biogütlənin (peyin, saman) yanacaq kimi istifadəsi hesabına

ödənilir. Neft ehtiyatları ilə yanaşı planetimiz qaz ehtiyatları ilə də zəngindir. Dünyanın ayrı-ayrı ərazilərində qaz ehtiyatları müxtəlif miqyaslıdır. Müəyyən ərazilərdə bu ehtiyatlar tükənsə də ümumiyyətlə yer kürəsində hər il qaz hasilatının artması müşahidə olunmaqdadır. Hasilat artıqca isə bu ehtiyatların olmadığı ərazilərdə qazın nəql olunması onun istismar şəbəkəsinin daim genişləndirir. Məlum olduğu kimi təbii qazdan sənayedə, məişətdə istifadə ilk dəfə ABŞ-da və Azərbaycanda intişar tapmışdı. Avropa və Asiyada isə qazdan istifadə 1930-40-cı illərə təsadüf edir. Lakin burada da dünyanın bütün regionlarında olduğu kimi təbii qazdan geniş istifadə 1950-cı illərdə İspaniya, Fransa (Lak yatağı), Hollandiya (Sloxtern yatağı), Almaniya, Polşa, Rumıniya, Avstriyada sonradan şimal dənizinin Böyük Britaniya sahillərində yeni yataqların kəşfi ilə əlaqədar olmuş və qitədə qazlaşmanı daha da sürətləndirmişdir. Sovetlər İttifaqının izafi qaz ehtiyatları və onun Avropaya nəqli 1970-ci illərdə Norveçdə aşkarlanan nəhəng qaz yataqları bu makregionda qazlaşmanın və qaz sənayesinin daha geniş vüsət almasına səbəb olmuşdur. Hazırda Avropa dünyanın ən yüksək inkişaf etmiş qaz sənayesi kompleksinə, müasir qaz təchizatı şəbəkəsinə və yüksək keyfiyyətli sənaye, məişət qaz avadanlıqları, cihazları istehsal edən müəssisələrə malikdir. İndi burada əsas qaz satışını Rusiya, İngiltərə və Norveç dövlətləri həyata keçirirlər. Afrikada da qaz hasilatı əsrimizin 60-cı illərinə qədər əsasən zəif olmuş və sonradan şimalda, cənub qərb ərazilərdə, Əlcəzair, Liviya Nigeriya və digər bölgələrdə neftli-qazlı yataqların (xüsusən iri qaz yatağı «Xassi-Rmeyl») kəşfi burada qazlaşmaya sürət vermiş və 1970-ci ildə hasilat 10-12 milyard kub metr həddinə çatmışdı. İndi qitədə hətta qara Afrikada da qazlaşma yeni templərlə inkişaf etməkdədir. Cənubi Amerika qitəsində qaz ehtiyatları əsasən Venesuela cəmləşmişdir. Klassik neft və qaz ölkəsi olan Venesuellada qaz sənayesi artıq əsrimizin 40-cı illərində tam təşəkkül tapmış və uzun illər bu ölkə demək olar ki, həmişə izafi qaz ehtiyatlarına malik olmuşdur. Çox illər ölkədə hasil edilən qazın yalnız 25%-dən istifadə olunmuş, artıq qazı vurmuşlar. Sonradan Boliviya, Çili və Argentinada kəşf olunan neft, qaz yataqları burada qaz sənayesinin digər regionlarında da inkişaf etdirilməsinə təkan vermişdir. Hazırda Cənubi Amerikada

energetik balansda neft və digər yanacaq növləri ilə yanaşı qaz enerjisinin tutumu fa yetirincədir. Şimali Amerikada isə qaz sənayesinin ən çox inkişaf etdiyi dövlət ABŞ-dır. Hasilatı və ehtiyatların həcminə görə ABŞ-əmizinin son 10 illiklərinə qədər dünya birliyindəöz liderliyini qoruyub saxlamışdır. İndi burada hasilat enməyə meyillidir. Hətta proqnozlara görə yaxın 8-10 ildə burada hasilatın biləcəyi güman olunur.

Dünya qaz ehtiyatların əksər hissəsi Asiyanın payına düşür. Regionda yerləşən Rusiya, İran, Türkmənistan, Yaxın və Orta Şərq ölkələri həhmiyyətli dərəcədə qaz ehtiyatlarına malikdirlər. Bu ölkələr yaxın və uzaq ərazilərdə qazlaşmanın və qaz sənayesinin inkişaf etməsinə yardımçı olmuşlar. Dünyanın ən böyük qaz ölkəsi Rusiya (ehtiyatlar 50,3 trilyon kubmetr) dövlətidir. Ümumdünya qaz ehtiyatlarının 1/3-dən çoxu burada cəmləmişdir. Rusiyanın zəngin qaz yataqlarını və qaz sənayesinin mütləq əksəriyyəti nəhəng «Qazprom» şirkətinin inhisarındadı. «Qazprom» həmçinin Rusiyada digər profilli şirkətlər arasında potensialına görə də ən birincisi hesab edilir. Bu şirkətin fəaliyyəti təbii qaz üzrə bütün istehsalat siklini-kəşfiyyatdan istehlakçıya qədər əhatə edir. Hazırda Rusiyada hasil edilən 618 milyard kub metr qazın 580 milyard kub metri onun payına düşür. Qazaxstanda iri qaz yataqları aşkarlanmışdır. Nəhəng resurslar bu ölkədə «Qara-Çarqanay» yatağında cəmlənmişdir. Asiya qətəsində yerləşən respublikamız da qaz ehtiyatları baxımından münasib regionlardan birisayılır. Uzaq Avstraliya və Okeaniyada qaz ehtiyatları bolluq təşkil etməsə də regionda neftli-qazlı yataqlarda müəyyən qədər qaz ehtiyatları aşkar edilmişdir. Aparılan kəşfiyyat-axtarış işləri bu regionda yeni qaz yataqlarının aşkar olunmasını işləri bu regionda yeni qaz yataqlarının aşkar olunmasını ümüdüli edir. Buna baxmayaraq burada Asiyadan (Rusiya) nəhəng qaz kəmərlərinin çəkiliş layihələri nəzərdən keçirilir.

Dünyada hazırda qaz hasilatı qurudakı yataqlarla yanaşı dəniz də reallaşmaqdadı. Dəniz şelfində indiyə qədər 2000-dən çox neftli-qazlı yataq kəşf edilib ki, burada 35 trilyon kub metr qazın olması güman edilir. Hasilatda isə dəniz

yataqlarının payı 20%-dən çoxdur. Bruneı, Malaziya, Norveç, İngiltərə bu göstərici 80-100% arası tərəddüd edir. Statistik məlumatlara görə 1970-ci ildə dünyada 1 trilyon kubmetrdən artıq qaz hasil edilmişdir ki, bununla yarıdan çoxu ABŞ-ın, 1% isə SSRİ-nin payına düşmüşdür. Müasir dünyamızda kəşf olunmuş qaz yataqlarının əksəriyyəti qeyd olunduğu kimi Rusiyada, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində cəmləşmişdir.

Qaz ehtiyatları hesablanarkən onun miqdarının neftə nisbətindən istifadə olunur. Elmi hesablamalarla müəyyən olunmuşdur ki, dünyada hasil edilmiş hər 2 ton neftə 1 ton qaz düşür. Azərbaycanda isə bu 3-ün 1-ə nisbətində nəzərə alınır. Qaz yataqlarında olan qaz, səmt qazı, kondensat olmaqla 3 kateqoriyaya bölünənə qaz ehtiyatları şəbəkəsində dünyada qazın əsas və mühüm hissəsi müstəsna olaraq sırf qaz yataqlarında hasil edilir. Bununla yanaşı müxtəlif regionlarda səmt qazının hasilatı və xüsusi çəkiyə amlıdır. Rusiyada ümumi qaz hasilatında səmt qazının payı 10-15% təşkil edir. Analoci olaraq Azərbaycanda bu nisbət 3-4% həcmindədi. Səmt qazının miqdarı məlumneft ehtiyatlarında təyin olunur. Burada əsasən 200kub metr qaz 1 ton neftə ekvivalentdir formulundan istifadə olunur. Bundan başqa neftlə qazı birlikdə ehtiva edən kondensat da əhəmiyyətli neft məhsulu sayılır. Müxtəlif yataqlarda 1 ton kondensatda 300 min kub metrədək qaz olur.

Qazdan istifadə hər il dünyada geniş intişar tapır və ona olan tələbat ilbəil yüksəlir. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə yaxın 10-15 ildə Avropada qaza olan tələbatın iki dəfə artacağı gözlənilir. Bu isə əlavə olaraq 240-260 milyard kub metr təbii qaz həcmindədir. Avropanın ehtiyacında olacaq qazın 200 milyard kubmetrini Rusiyadan, digər hissəsini isə regionun qərbdəki yataqlarından almaq mümkündür. Elə bu məqsədlə də Ukraynadan yan keçən Belarus-Polşa vasitəsilə Avropa qaz şəbəkəsinə qoşulacaq yeni qaz kəməri Yamal-Avropanın tikintisi sürətlənməkdədi. Rusiyada izafi qazı yaxın perspektivdə nəzərdə tutulan Yamal-Koreya magistralı ilə ötürülməsi də reallaşacaqdır. Qaz yataqlarının indiki düzümünün mənzərəsi bizə əsas verir ki, Rusiya hələ uzun müddət Qərbi Avropanı

qazla təmin edəcəkdir. Bu aspekti nəzərə alaraq Abş hələ soyuq müharibə illərində Rusiya-qərbi Avropa qaz kəmərinin çəkilməsinə sisteməlik maneçilik tərətmişdir. Bununla belə Rusiyanın Avropaya qazın ötürülməsində digər rəqibləridə az deyildir. Bu ölkələr arasında hazırda Norveç və Hollandiya daha çox rəqabət qabiliyyətlidirlər. Qaz hasilatının dinamikası göstərir ki, yaxış gələcəkdə bu ölkələrdə hasilat balansı dəyişəcək Norveçdə 2 dəfə artım, Hollandiyada isə eyni miqdarda azalma müşahidə olunacaqdır. Qərbin geoiqtisadi və geosiyasi maraqları şübhəsiz ki, Norveç qazı üçün daim əlverişli şəratit təmin edəcəkdir. Rusiyanın qaz sektorunda bundan başqa Əlcəzair, İran, Nigeriya və Qatar kimi rəqiblər də vardır. Yaxın perspektiv üçün Əlcəzair hər il Avropaya 100 milyard kubmetr qazın verilməsini nəzərdə tutur. İran da, Türkiyə və Ukrayna vasitəsi ilə öz qaz sərvətlərini Avropaya çıxarmaq üçün danışıqlar aparmaqdadı. Bu arada Türkmən qazının da İran, Azərbaycan və Türkiyə vasitəsilə Avropaya çıxışı nəzərdə tutulur. Bunun üçün iki paralel marşrutun çəkilməsi zəruri sayılır. Ankara-Yapracıq marşrutu ilə İtaliyadan keçməklə Fransaya hər il 5-15 milyard kubmetr qazın nəqli gözlənilir. Son vaxtlar Nigeriya və Qatarda kəşf olunan iri qaz yataqlarına istinadən bu ölkələrdə sıxılmış qazın ixracatı məsələsi həll edilir. Qaz ehtiyatlarından istifadənin perspektivində mühüm amillərdən biri kimi hazırda qaz-hidrat ehtiyatlarından istifadə nəzərdə tutula bilər. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı qaz hasilatına və qaz sənayesinə güclü təsir etməkdədi. Artıq Şimal dənizində, Meksika körfəzində Cənubi-Şərqi Asiya regionunda sualtı qazıyığım sistemləri tikilir ki, bu da 1970-ci illərdə mümkün deyildi. Eyni zamanda Şimali Afrikada və İspaniyada daha dərin sualtı qaznəqletmə şəbəkəsi layihələşdirilir. Avstraliyaya Koreya, Sinqapur, Yaponiya və digər Cənub-Şərqi Asiya ölkələrindən keçməklə nəhəng sualtı qazötrücü nəqletmə şəbəkəsinin yaradılması isə texniki və texnoloji həllini gözləməkdədi. Təbii qazın kəşfiyyat metodlarının, dəniz şelfində qaz yataqlarının mənimsənilməsi, habelə güclü təzyiqli, iri diametrlı borularla qazın nəqli, qazın sıxılmış halda iri qazdaşıyıcı tankerlərlə daşınması təbii qazdan istifadənin artımına yeni implus vermişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, planetimiz hələ kəşf olunmamış qaz yataqları ilə zəngindir. Belə ki, yerin daha dərinliklərinə

xüsusən 10-12 kilometrərdə böyük miqdarda qaz ehtiyatları vardır. Lakin qazma ilə bağlı çətinliklər investisiya problemləri bu prosesi daha da çətinləşdirir. Görünür ki, bu dərinliklərdən qazın çıxarılması gələcək nəsillərin işidir.

Hər il dünyada 3,5 milyard ton daş kömür, 1,5 milyard ton qonur kömür hasil edilməkdədi. Daş kömür sənayesində inkişaf tendensiyası ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlifdir. Əsrimizin 50-60-cı illərinə qədər daş kömür sənayesi Almaniya, Fransa, İngiltərə, ABŞ və Yaponiyada sənayenin əsasını təşkil etmiş və bu illərdə baş vermiş sahə strukturundakı böhranla, eyni zamanda neft-qaz sənayesində hasilatın artması ilə əlaqədar öz mövqeylərini itirmişdir. Hazırda inkişaf etmiş dövlətlərdə daş kömür hasilatı yeni texnologiyaların hesabına aşırı tipli karxanalarda və işçi qüvvəsinin ucuz olduğu ölkələrdə qalmaqdadı. Dünyada ən çox daş kömür hasil edən ölkə Çindir. Bu ölkədə illik hasilat 1,2 milyard ton təşkil edir. Son illərdə Kolumbiya və İndoneziya daş kömrün hasilatını artıraraq onun ixracına başlamışlar. 1960-cı illərdə dünyada daş kömür hasilatında xüsusi çəkisi bir neçə faiz olan ÇAP, Avstraliya və Kanada 1980-ci illərdə 10%-lik baryeri keçmiş, Avstraliya isə ixracatda ABŞ ötərək birinci yerə çıxmışdır.

Müasir energetikanın inkişaf tendensiyasında təbii enerji resurslarının payı yüksəlməkdədi. ABŞ, Almaniya, Fransa, İngiltərə, İtaliya və Belçikada bu pay 40%, Yaponiya 50%, inkişaf etmiş ölkələrdə isə 25 %-dən artıqdır. Hazırda dünyada illik enerji istehsalı 12,5 trilyon kilovat saata çatıb. Hər il dünyada 70-80 milyard kvv elektrik enerjisinə ekvivalent 10-11 milyard ton şərti yanacaq müxtəlif növ enerji növlərinə çevrilir. Sənaye energetikası başlıca olaraq mineral yanacaq-neft, təbii qaz, daş kömür, nüvəenergetik xammal (əsasən uran) və bu enerjisi bazasında inkişaf tapır. Aşağıdakı cədvəldə ilkin enerjinin mənbələrinin sənayedə istehlakının strukturu verilmişdir.

Cədvəldən görüldüyü kimi dünyanın ən böyük regionlarından əsas enerji mənbeyi neftdir və hər il onun xüsusi çəkisi bu bölgədə artmaqdadı. Belə dinamizm həm də hər il yeni neft yataqlarının kəşfi ilə əlaqədardı.

Enerjinin mənbəyi	Bütün dünya	Şimalı Amerika	Qərbi Avropa	Latın Amerikası	Afrika	Avstraliya	MDB
<i>Neft</i>	40,2	38,4	45,6	62,6	44,7	35,0	32,1
<i>Daş kömür</i>	28,0	23,3	21,8	6,1	36,0	44,9	19,4
<i>Təbii qaz</i>	22,7	26,2	17,7	20,9	15,1	18,6	42,8
<i>Nüvə enerjisi</i>	6,6	8,7	12,4	0,9	1,1		4,2
<i>Hidroenerji</i>	2,5	2,4	2,5	9,5	3,1	1,5	1,5
<i>Ümumi</i>	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Dünya energetikasında əsas yeri mineral yanacaq ilə işləyən İstilik Elektrik Stansiyaları (İES) tutur ki, onların payı müvafiq bölgədə 60%-ə qədərdir. Su Elektrik Stansiyalarının (SES) bu bölgədə payı 20%, Atom-Elektrik Stansiyalarının (AES) isə 17-18% həcmindədir. İES-lərin 60%-i daş kömür ilə işləyir ki, bu göstərici ÇAP-da 100%, Avstraliya 75%, Almaniya və ABŞ-da isə 50%-dən çoxdur. Son illərdə İES-lərdə qaz resurslarından istifadə genişlənməkdədir ki, onların gücü artıq 200-250 meqovata çatmışdır. Bir çox ölkələrdə isə hidroenerjidən istifadə daha çox yayılmışdır. Energetik balansda SES-lərin payı İsveç, Türkiyə, Portuqaliyada 50%-dən, Kanada, İsveçdə, Luksenburg, Venesuela, Çili, Kolumbiya, Uruqvay, Peru, Gəniya və Yeni Zelandiyada 60-80%, Qonduras, Qvatemala, Braziliya, Nepal, Şri-Lanka, Tanzaniya, İslandiya, Norveçdə isə 90%-dən çoxdur.

Müasir hidroenerji şəbəkəsində əsasən 3 SES tipli mövcuddur: nəhənglər (1 mln. kvtsaat-dan çox), kiçik və nasos akkumulyasiyalı SES-lər. Dünyada ən iri SES «İtayı» SES-dir (Braziliya-Paraqvay). Parana çayı üzərində olan bu stansiyanın gücü 12,6 milyon kvtsaatdır. Venesuelladakı Karoni çayı üzərində «Quri» SES-i 10 milyard kvtsaat və ABŞ-dakı Kolumbiya çayının üzərindəki «Qrabt Kuri» 9,7 milyon kvtsaat gücündədir. Kiçik SES-lər isə 2-dən 500 kvtsaat qədər gücündə əsasən Çində inkişaf tapmışdır. Nasos akkumulyasiyalı SES-lər isə adətən sənayecə inkişaf etmiş dövlətlərdə istisna olaraq sutkalıq, həftəlik, fəsillik pikləri enerji sistemindəki gərginlikləri azaltmaq üçün inşa edilir.

Nüvə enerjisi isə enerji ehtiyatları məhdud olan iqtisadi cəhətdən çox inkişaf etmiş ölkələrdə yayılmışdır. Fransa və Litvada energetik balansda bu enerji növünün xüsusi çəkisi 75%, Belçikada isə 60%-dir. Nüvə enerjisindən istifadə 1990-cı illərə qədər digər elektro-energetik sistemlərə nisbətə daha irəliləyişli templərdə inkişaf edirdi. Lakin Çernobl AES-ində baş vermiş faciə və digər bu kimi amillər bu enerji növündən istifadə inkişafı səngitmişdir.

Hazırda dünyamızda bir neçə dövlətləraras energetik sistemlər Avropada, Şimalı Amerikada (ABŞ, Kanada, Meksikanı əhatə edir), Latın Amerikasında (iki sistem) və Afrikada (iki sistem) mövcuddur. Dünyada gedən indiki proseslərlə əlaqədar olaraq elektrik enerjisinin istehsalı, ondan istifadə təkmilləşməkdə, enerji tutumu az olan texnologiyaların genişlənməsi sürət götürülməkdədir. Uzun müddət aşağı texnologiya əsaslanan neft sənayesi son 10 il ərzində yeni texnologiyaların nümayişlərinin ekzotik məkanına çevrilmişdir. Neftçi mədəncilər indi nisbətən aşağı istehsal xərclərinə rəğmən böyük dəqiqliyə neftin tapıntısının və hasilatını həyata keçirirlər. İndi xüsusi cihazlar dərin geoloji yaranışların 3 ölçülü xəritəsini verir. Mədəncilər uzaq məsafədən şəhərlərin altında olan nefti üfiqi qazma qurğuları vasitəsilə hasil etmək imkanındadırlar. Hasilatı tükənmiş yataqlarda müasir kompyuterlər vasitəsilə laylara nüffuz edərək neftçilər saysız hesabda köhnə yataqları həyata qaytarmışlar. Bu nailiyyətlərin nəticəsində də təhlilçilər planetimizin imkanlarına, o cümlədən neft ehtiyatları məsləsinəşəxsi qiymətləndirməni əsaslı sürətdə dəyişmişlər. İndi neft təchizatı kəşf olunmanın miqdarı ilə deyil onun təyin olunmuş qiymət mənfəətli istehsalı ilə müəyyənləşir.

Dünya enerji ehtiyatlarına görə MDB ölkələri də xüsusi çəkiyə malikdir. Rusiyanın qonşusu olan Belarusda uzun illər hasilat enməyə məruz qalmış və hazırda illik neft hasilatı 1,6-1,8 milyon ton səviyyəsindədi. Ölkədə indiki məqamda 1300-dən artıq quyudan yalnız 40-50% istismardadı. Burada neftin geoloji ehtiyatları 200 milyon ton hesablanır. Ölkə cüzi qaz ehtiyatlarına da malikdir Belarusun əsas enerji ehtiyatını daş kömür və torf təşkil etsə də onun Rusiya və Ukraynadan enerji asılığı mövcuddur. Enerji ehtiyatları ilə az təmin

olunmuş dövlətlərdən biri də bu regionda Moldovadır. Onun enerji balansında idxal xammalı xüsusən də Ukraynadan gətirilən daş kömür mühüm yer tutur. Ukrayna isə xammal resurslarına görə mühüm dövlətlərindən biri kimi çıxış edir. Bu ölkə tarixən daş kömür ehtiyatları ilə zəngin olmuş və keçmiş Sovətlər İttifaqının energetik balansında, yanacaq sənayesində mühüm yer tutmuşdu. Ukrayna yüksək yanacaq energetika bazasına malikdir. Ölkənin energetika kompleksin də əsas yeri daş kömür, SES və AES-lər tutur. Burada digər mineral xammal ehtiyatları-xüsusən neft və qaz da kifayət qədərdir. Lakin öz enerji balansını tam təmin etmək üçün Rusiyadan hər il milyardlarla kub metr qaz alır. Ukrayna öz ərazisi ilə Xəzər neftinin dünya bazarlarına nəql olunmasında iştirak etməyə ən ciddi şəkildə hazırlaşır. Bakı-Supsa kəmərinə bəhrələnməklə yanaşı Ukrayna neftə tələbatının ödənilməsində həm də alternativ mənbə kimi Xəzər neftinin ərazisi ilə Avropaya nəql olunmasında da maraşıdır. Ukrayna bu marşrutu fəal sürətdə təklif edərək onun reallaşacağına əminliklə yanaşır. İndi ölkənin Odessa limanı yaxınlığında terminal tikilir və habelə Odessa-Brodı neft kəməri çəkilir. Ukrayna bu iki obyektə təxminən 140 milyon dollar xərcləmişdir. Uzunluğu 667 kilometr olan neft kəmərinin indiyədək 52 faizi çəkilmişdir. Obyektlərin birinci növbəsinin inşasını 2001-ci ildə başa çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Mütəxəssislərin proqnozuna görə həmin vaxtadək Supsaya ABƏŞ təqribən 10 milyon ton neft göndərəcəkdir. Ukrayna həmçinin böyük həcmdə neft göndərilməsinin başlanması üçün infrastruktur hazırlayır və qurğuları müvafiq həcmərə, qranzit tələbatlarına uyğun olaraq yenidən qurur.

Nəzərdən keçirilən məkanda yerləşən Tacikistan mineral xammal ehtiyatları ilə o qədər də varlı ölkə deyildir. Tacikistanda da yanacaq sənayesinin əsasını kömürçixarma təşkil edir və cüzi olsa da ölkədə neft və qaz hasilatı da mövcuddur. Energetik potensialda regionda çayların enerjisindən də geniş istifadə olunur. Burada dünyada ən hündür bənd (H.ZOO metr) Nurek Su Elektrik Stansiyası yerləşir. Onun gücü 3 milyon kilovatt/saatdır.

				3,184	3,286	3,388						
<i>Özbəkistan</i>	49	50	50	1,815	1,841	1,848	3,999	4,237	4,448	148	157	165
<i>Ukrayna</i>	178	184	187	3,951	4,089	4,156	60,574	69,071	71,244	1,346	1,535	1,583

MDB-ölkələrində neft və qaz resurslarının bölgüsü

Ölkə	Neft hasilatı (kondensatda birlikdə)						Təbii qaz					
	Hasilat mln. barel			Adam başına bölgü			Hasilat mlrd. m3			Adam başına bölgü m3		
	2011	2012	2013	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2010	2011	2012
<i>Azərbaycan</i>	357	335	317	38.4	36.02	34.09	588	577	606	63.2	62.04	65.16
<i>Belarus</i>	11	11	11	1.1	1.15	1.15	8	8	8	0.8	0.80	0.78
<i>Qazaxıstan</i>	589	578	596	34.6	34.00	35.06	306	400	416	18.0	23.53	24.47
<i>Rusiya</i>	3,747	3,814	3,874	26.4	26.86	27.28	21,536	22,213	21,763	151.7	156.43	153.26
<i>Taçikistan</i>	79	79	76	10.7	10.68	10.27	1	1	1	0.2	0.09	0.08
<i>Türkmənistan</i>	80	87	93	16.3	17.76	18.98	1,599	2,337	2,492	326.3	476.94	508.57
<i>Özbəkistan</i>	37	36	34	1.4	1.33	1.26	2,122	2,226	2,221	78.6	82.44	82.26
<i>Ukrayna</i>	28	28	26	0.6	0.62	0.58	683	699	694	15.2	15.53	15.42

2.3 Yanacaq energetika kompleksi müasir Azərbaycan iqtisadiyyatı kontekstində.

Uzun illər Azərbaycanda iqtisadi münasibətlər, idarəetmə strukturu Sovetlər İttifaqının siyasi və iqtisadi maraqlarını təcəssüm etdirərək onun vahid strateji inkişaf planı çərçivəsində formalaşmışdı. İstiqlala qovuşduqdan sonra dünya təsərrüfatına, beynəlxalq əmək bölgüsünə müstəqil subyekt kimi daxil olmuş respublikamız bazar iqtisadiyyatı prinsiplərini qəbul etmiş və hazırda bu yeni münasibətlərin bərqərar olunmasını reallaşdırmaqdadır. Lakin iqtisadi islahatların şəbəkəsi, əhateliliyi, büdcənin neft amilinin təsirindən qurtulmaması, müvafiq və əsaslı bazar infrastrukturunu yaradılmadan aparılan özəlləşdirmə prosesi respublikada yeni iqtisadi münasibətlərə uyğun iqtisadi strategiyanın hələ də tam

formalaşmamasını nəzərə gətirir. Yeni iqtisadi sistemə keçid mürəkkəb siyasi-iqtisadi proses kimi ciddi yanaşma tələb edir. Məhz buna görə də dövlət bu aspektdə özünün strateji xəttini elmi əsaslandırılmış konseptual plan üstə qurmalıdı. Hazırda Azərbaycanda iqtisadi dirçəliş üçün bənzərsiz siyasi şərait, iqtisadi mühit yaranmışdır. Xəzərin zəngin karbohidrogen ehtiyatları, reallaşan tranzit məkan, böyük ipək yolu və digər mövcud potensial imkanlar Azərbaycana XXI əsrdə dünya birliyində layiqli yerini təmin etməyə əsas verir. Elə bu və digər iqtisadi özəlliklər, keyfiyyətlər, Avropanın, ABŞ-nın, Rusiya, İran, Türkiyə və bir sıra ölkələrin maraqlarında əks olunur.

Zəmanəmizdə beynəlxalq iqtisadi siyasi durum elə formalaşmışdır ki, bu gün hər hansı bir ölkənin tərəqqisi, iqtisadi inkişafı dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmadan mümkün deyildir. Məhz buna görə də respublikamızın iqtisadi inkişaf strategiyasının müəyyən olunmasında bu aspekt ciddiliyi ilə nəzərə alınmalıdır. Respublikanın iqtisadi dirçəlişinin təmin edilməsində mövcud imkanlarla yanaşı inkişafı ləngidən problemlər də az deyildir. Bunlardan əsası isə hazırda əksər köhnə müəssisələrin rəqabət, ödəniş qabiliyyətli və tam işlək vəziyyətdə olmamasıdır. Belə hal özü də bir çox amillərlə bağlıdır. İttifaqın, sosialist təsərrüfat sisteminin dağılması, makroiqtisadi tarazlığın, ənənəvi ticarət əlaqələrinin, mövcud təchizat sisteminin pozulması ilə nəticələnmişdir. Məlumdur ki, Sovetlər İttifaqının sahə quruluşunda müxtəlif istehsal sahələri, müəssisələr, ölkə daxilində bir-biri ilə iqtisadi cəhətdən qarşılıqlı bağlı olaraq yerləşdirilmiş, əksər vəziyyətdə hasilat, xammal, material, resursların hazırlanması bir, istehsal isə digər regionda təşkil edilmişdi. Bu baxımdan da bir-biri ilə üfiqi iqtisadi təmasda olan müəssisələr ittifaqın dağılması, iqtisadi münasibətlərin kəsilməsi ilə əlaqədar tənəzüllə uğramış özünün əvvəlki mövqeyini təmənilə itirmişlər. Əlaqələrin sonradan müəyyən qədər bərpa edilməsinə isə sərhədlərin bağlanması, əvvəllər mövcud olmamış kömrük rejiminin yaranması, vahid valyuta sisteminin dağılması da yeni bir maneə törətmişdir. Köhnə texnologiya və keyfiyyətdə istehsalı davam etdirmək zorunda qalmış, modernləşməyə, rəqabətə sinə kərməyə vəsaiti olmayan

bir sıra müəssisələr iqtisadi transformasiyanın ilk mərhələsində iflasa uğramışlar. İstehsal prosesini nisbətən bərpa edən müəssisələr isə rəqabət qabiliyyətli olmadıqlarından Post Sovet məkanında əvvəllər mövcud olmuş bazardan kənara düşmüşlər. Daxili bazarı isə İran, Türkiyə, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Çin və digər ölkələrin malları zəbt etmişlər. Qiymətlərin müəyyən məkanda sistemiz liberallaşması, enerjidaşıyıcılarının qiymətinin mütəmadi artımı, onların qiyməti ilə istehsalın həcmi arasında mütənasibliyin pozulması daxili bazarın əcnəbi ucuz mallarla dolmasına rəvac vermiş, istehsalda enmə prosesini sürətləndirmişdir. Böyük bir məkanda iqtisadi əlaqələrin qırılması ilə yanaşı respublikanın ərazi bütövlüyünün pozulması, qaçqınlar problemi, hakimiyyət uğrunda çəkişmələr, idarəetmə orqanlarında peşəkarların, geniş təmsil olunmaması, təşəbbüskarlığın qiymətləndirilməməsi, genişlənən korrupsiya, qəbul olunmuş qanunların müəyyən hissəsinin işlək qabiliyyətli, əhatəli olmaması, bazar münasibətlərinin inkişaf prosesi ilə ayaqlaşmaması, Nazirlər Kabinetinin, nazirliklərin, dövlət komitələrin strukturunun bazar prinsiplərinə tam uyğunlaşdırılmaması, bürokratik əngəllər, çinovnik nomenklaturasının səriştəsizliyi, mükəmməl kadr hazırlığı prosesinin təşəkkül tapmaması, kadr seçimində proteksionizm və regionçuluq prinsiplərinə meyillər də iqtisadiyyatın zəifləməsində az əhəmiyyət kəsb etməmişdir. Mövcud səbəblər müəssisələrin qeyri-ödəniş qabiliyyətliliyini artırmış, «ödəmələr» şəbəkəsini genişləndirmiş, respublikada aparılan iqtisadi islahatların səmərəsinə, maliyyə-kredit, büdcə sistemində olduqca ciddi təsir göstərmişdir. Satılan məhsulun dəyərini vaxtında ödənilməməsi bütün Azərbaycan iqtisadiyyatını əhatə edən mənfi normaya çevrilmişdi. Hətta Rusiya kimi çevik manevrli böyük bir dövlət də bu problemdən təcrid olunmamışdır. «Ödəmələr»lə bağlı problemlər digər klassik bazar ölkələrində də vardır. Lakin burada onların həcmi, təsir dairəsi olduqca cüzdür. Bu da heç bir ciddi iqtisadi təhlükə törətmir. Hazırda respublikada mövcud borcların mütləq əksəriyyəti dövlət sektorunu əhatə edir. Lakin bununla yanaşı dövlət və özəl təşkilatları arasında olan müəyyən qism borclar da mövcuddur. Özəl təşkilatlar arasında olan borclar isə demək olar ki, yoxdur və ya sürəkli deyildir. Dövlət sektorunda iri miqyaslı borclar əsasən yanacaq enerji

kompleksini, nəqliyyat, kommunal təsərrüfatı və qismən də digər sahələri əhatə edir. İndi tək-cə YEK-də debitor borclarının miqyası 10 trilyon manatdan coxdur. Bundan başqa əhalinin də dövlətə kommunal xidmətləri üzrə borcları 12-13 həddli rəqəmlərlə ölçülür. Müvafiq sahədə xidmət pulunun yığılmasının səmərəli təşkil olunmaması, israfçılıq, qeydə alınmama, ucotdan yayınma və digər neqativ halların da mövcudluğu ölkə iqtisadiyyatına ciddi zərbə vurmaqdadır. Bununla belə «ödəməmələr» probleminin tam həll edilməməsi «gizli iqtisadiyyata» da müəyyən impuls verir. Borclar xərcənginin reqressiv təsiri dövlət büdcəsində əhalinin sosial vəziyyətində əks olunmaqdadır. Müasir mərhələdə regional ticarət məntəqələrində daimi alıcılar üzrə borc kitablarının tərtibi həyatımızın gerçəkliyinə çevrilmişdir. Məvaciblərin vaxtılıq vaxtında verilməməsi, pul kütləsinin qıtlığı kənd yerlərində primitiv ticari əlaqələrin dirçəlməsinə səbəb olmuşdur. İndi burada feodal ənənələrinə uyğun olaraq klassik əmtəə mübadiləsi halları müşahidə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisələr arasında olan qarşılıqlı borcların azaldılması istiqamətində dövlət müəyyən tədbirlər görmüş, bir sıra qərarlar qəbul edilmiş və bunun nəticəsində onların müəyyən qisminin ödənilməsi mümkün olmuşdur. Lakin problemin həlli ardıcılıq, müntəzəm tənziqləmə, ciddi nəzarət tələb edir. Təcrübə göstərir ki, qanun və qərarlar bəzən mükəmməl olmadığı üçün onların icrası da qismən və yaxud yarıtmaz təmin edilir. Qanunvericilikdə isə mövcud boşluqlardan kriminal ünsürlər məharətlə istifadə edirlər. Neft sənayesinə də müasir mərhələdə bir çox kriminal elementlər daxil olmuşdur. Müəyyən məqamlarda hökumət orqanları bu ünsürlərlə mübarizədə yüksək nailiyyətlər əldə etməmişlər. İndi Rusiya Federasiyasında neft sektorunun deformasiyaya uğramış sahələrinə kriminal təsirləri təcrid etmək üçün xüsusi təhlükəsizlik xidmətləri təşkil edir. Artıq «Qazprom» şirkətində 1993-cü ildən bu məqsədləri ifadə edən müvafiq orqan fəaliyyət göstərir. Bu xidmətin profilaktik fəaliyyəti və gördüyü tədbirlər sahəsində milyardlarla rubul vəsaitin mənimsənilməsinin qarşısı alınmışdır. Krimnogen elementlərin neft sektoruna daxil olunmasının izolyasiya edilməsində yeni təşkilatı hüquqi formaların yaranmasına və təkmilləşməsinə zərurətlər vardır. Belə

təşkilatların yaranması həm də indiki informasiya mühitdə konfidensiallıq rejimini möhkəmləməyə və intellektual mülkiyyəti qorumağa xidmət edərdi.

Bu gün iqtisadiyyatda yeni təsərrüfat sisteminə uyğun təsisatlar və iqtisadi münasibətlər qurulub inkişaf etsə də «ödəməmələr» probleminin həllində qətiyyətli tədbirlər, ciddi dəyişikliklər nəzərə çarpmır. Nazirliklər və Dövlət Komitələri daxili borcların hətta qarşılıqlı əvəz olunmasına ciddi təşəbbüs etmir, yuxarıdan direktivlərin gəlməsini gözləyir, fəaliyyətlərini təsərrüfatçılıqla bağlayır, statuslarına uyğun tənzimləmə funksiyalarını zəif icra edirlər ki, bu da problemin həlli istiqamətində irəliləyişləri ləngidir. Konkret faktlar göstərir ki, müəssisələrin maliyyə vəziyyəti ağır olmaqda qalır və onların biri-birinə olan borcları müvafiq nizamnamə fondunu da üstələyir. Göründüyü kimi qarşılıqlı borcların azaldılması, əvəzləşdirilməsi və müəyyən qədər vaxtı ötmüş borcların silinməsi sahəsində aparılan tədbirlər o qədər də səmərəli olmamışdır.

Borclar probleminin həllində akkreditiv və ya qabaqcadan ödəmə sisteminə keçid səmərə verə bilər. Hətta bu haqqda müvafiq qərar da mövcuddur. Lakin təəssüflər olsun ki, ciddi nəzarət mexanizmi tətbiq edilmədiyindən bir çox strateji əhəmiyyətli istehsal sahələri prosesə tam hazır olmadıqlarından və xüsusən də idarəetmədə, istehsalda və digər sahələrdə bazar iqtisadiyyatı prinsipləri tam təşəkkül tapmadığından bu mühüm qərar da tam işlək vəziyyətində deyildir. Fikrimizcə bu əhəmiyyətli qərarını icrası və sonrakı müddətdə onun təkmilləşdirilməsi təmin olunsaydı müəssisələrin maliyyə vəziyyəti yaxşılaşar, istehsalda yetərli artım müşahidə olunardı. Problemin həllində veksellərin buraxılışı onlardan istifadə edilməsi indiki iqtisadi şəraitdə müəyyən səmərəli nəticələr verə bilər. Borcların həlli istiqamətində veksellərdən istifadə məsələsi artıq bir çox azərbaycanlı iqtisadçı alimlər arasında təqdir olunmaqdadır. İndiki iqtisadi durumda veksəl strategiyası müvafiq borc bazarının yaranmasına, bununla da debitor və kreditor borçlarının azaldılmasına müəyyən kömək olacağı şübhəsizdir. Digər tərəfdən də hökumət orqanları respublikadaxili borcların

restruktizasiyası strategiyasını da nəzərdən keçirərək problemin həllinə mülayimlik gətirməlidirlər.

Maliyyə paradokslarının qarşısının alınmasında daha dərin iqtisadi təfəkkür nümayiş etdirmək zəruriyyəti vardır. Son 7-8 il ərzində Azərbaycanda iqtisadi inkişaf templərinin zəif olması bir çox sahələrdə depressiv vəziyyət Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən də etiraf edilir. 1998-ci ilin iyunun 26-da BVF-in İcraçı Şurasının Azərbaycan Respublikasında aparılan iqtisadi islahatlarla əlaqədar yaydığı pres-relizdə göstərilir ki, «Sovet İttifaqı süqut etdikdən sonra Azərbaycanın ÜDM real ifadədə 1991-ci ildən 1995-ci ilədək olan dövrdə təqribən 60 % azalmış, inflyasiya nəticəsində real gəlirlərin həcmi faktiki olaraq aşağı düşmüş, mübadilə kursu zəifləmiş və beynəlxalq ehtiyatlar demək olar ki, tükənmişdir. Lakin sonrakı dövrdə aparılan makroiqtisadi siyasət iqtisadiyyatın sürətli sabitləşməsinə nail olmağa imkan vermişdir. 1997-1998-ci illərdə bank sistemində struktur islahatlar aparılmış, bank nəzarətinin xeyli möhkəmləndirilmiş ticarət rejiminin liberallaşdırılmış, iqtisadiyyatla bağlı yeni qanunlar qəbul edilmişdir».¹⁵ Bununla belə, dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi yeni problemlər gətirmişdir. İqtisadi paradokslardan təcrid olunmayan dövlətlərə belə tipik problemlər xasdır. İqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən əsaslı strateji xəttin tam dəqiqləşdirilməməsi, xarici mənfəi iqtisadi həmlələri filtrizə və dəf edən maliyyə-iqtisadi bufer sisteminin olmaması bizə hər an inteqrasiya cəbhədən sürprizlər gətirəcəkdir. Bütün bunların qarşısını almaq məqsədi ilə mövcud realıq dərin iqtisadi təhlil edilməli, kompleks tədbirlər planı və proqramı işlənilib hazırlanmalı, onun icra mexanizmi, prosedurası öz həllini tapmalıdır. Bununla belə iqtisadi islahatları dərinləşdirmək, təkmilləşdirmək, geniş özələşdirmə prosesinə başlamaq onun səmərəliliyini yaxşılaşdırılmaq, bazar istiqamətli qanunların qəbul edilməsini sürətləndirmək, hüquqa bazanı möhkəmləndirilmək. və yerli sahibkarları milli iqtisadiyyata səfərbər etməklə daha da fəallaşdırmaq lazımdır. Eyni zamanda respublika iqtisadiyyatında istehsalın yenidən təşkilinə ciddi münasibət bəslənməli, geniş miqyaslı islahat işlərində restruktizasiya və

diversifikasiya strategiyalarına üstünlük verilməlidir. Azərbaycan iqtisadiyyatında o cümlədən onun aparıcı sahəsi olan YEK-də mühüm irəliləyişlərə nail olmaq üçün təkcə maliyyə-kredit, bank sistemində aparılan islahatlar kifayət deyildir. Məlumdur ki, hələ dövlət uzun müddət bir çox strateji əhəmiyyətli müəssisələri, istehsal sahələrini öz ixtiyarında saxlayacaqdır. Belə sahələrin dirçəlməsi burada bazar münasibətlərinin inkişafı geniş struktur islahatları aparılmadan mümkün deyildir. Bunlarla yanaşı, YEK-də müəssisələrin dirçəlməsində yeni istehsal münasibətlərinin qurulmasında investisiya strategiyasına da münasibət yenidən nəzərdən keçirilməli, səmərəlilik və iqtisadi artım təmin olunmalıdır. İstənilən ictimai-iqtisadi formasiyada istehsalın səmərəliyinin artırılması obyektiv labüdlüklə xarakterizə olunur. Onun rolu bazar münasibətlərində isə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi səmərəliyin hazırkı şəraitdə əsas göstəricisi balans mənfəəti, xalis mənfəət, investisiyalardan istifadədə netto-nəticə, kommersiya marcası, istehsalın rentabelliği, xüsusi kapital və digər aktivlərlə səciyyələndirilir. Bütün bunlar isə fondverimi, dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə qabiliyyətliliyi, əmək məhsullarlığı, istehsalın artım templəri, xammal, enerji, fond tutumu və digər bu kimi göstəricilərdən aslıdır. Bundan başqa son nəticədə maliyyə amillərinin təsirində əhəmiyyəti yüksəkdir. Bu məqsədlə müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin müəyyən olunmasında onun işgüzar aktivliyi, yəni əsas və dövriyyə vəsaitlərinin dövrülülüyü, debitor borclarının və bank aktivlərinin dövriyyə qabiliyyətliliyi, sürəkliliyi, xüsusi kapitalın, müəssisənin bazar qabiliyyətliliyi, maneərliliyi, likvidliyi xüsusi vasitələrlə təminatı və sairə nəzərə alınır. Buna görə də indiki məqamda müəssisələrin səmərəliliyi daha da maliyyə faktoru ilə ölçülür.

III Fəsil. Azərbaycan enerji təhlükəsizliyinin araşdırılması.

3.1 Azərbaycan milli enerji strategiyası, onun formalaşmasının aspektləri və davamlı təminatı.

Tarixdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanın neft-qaz sərvətlərinin xalqa tam məxsusluğu təmin edilmişdir. Dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra ölkədə «Əsrin müqaviləsi» ilə başlanan, respublika prezidenti H.Ə.Əliyev cənablarının rəhbərliyi ilə uğurlu neft strategiyası həyata keçirilir. Ötən illər ərzində neft strategiyasının reallaşması istiqamətində olduqca möhtəşəm və dəyərli işlər görülmüş, konkret olaraq dünyanın iqtisadi inkişaf etmiş ölkələrinin, transmilli neft korporasiyalarının milli neft sektoruna çoxmilyardlı investisiya qoyuluşları təmin edilmiş, neft-qaz kompleksinin infrastrukturu yenidən qurulmuş, Xəzər neftinin ilkin partiyalarla xarici bazarlara çıxışı gerçəkləşmiş, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin inşasına start verilmiş, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri layihəsi kommertiya reallaşması mərhələsinə daxil olmuşdur. Bununla belə, struktur islahatları çərçivəsində energetik kompleksi koordinasiya edən Yanacaq Energetika Nazirliyi yaradılmış, ARDNŞ-in strukturu yeni mobil düzümdə formalaşdırılmış, investisiya təminatlı müvafiq «Neft fondu» təsis edilmişdir. Qarşıda isə sanbalı daha da artacaq işlərin görülməsi perspektivi dayanır. Təbii energetik sərvətlərin geoloji nağdlılığı çağdaş zamanda mühüm strateji əhəmiyyət daşıyaraq əsas siyasi güc, iqtisadi qüdrət elementlərindən biri sayılır. Bu reallıqdan qaynaqlanaraq müasir dünyada iqtisadiyyatın enerji təchizatı və enerji effektivliyi dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin mühüm indikator göstəricisinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası da perspektivlik baxımından karbohidrogen təyinatlı enerji resurslarının izafi bol regionları sırasındadır. Təkcə respublikaya mənsub Xəzər şelfində karbohidrogen ehtiyatlarının kommulyativ həcmi mütəxəssis tədqiqatlarına görə 3-4 və hətta proqnoztik baxımdan 5-7 milyard ton hesablanır. Buraya quru ərazilərdə aşkarlanmış və perspektiv potensial ehtiyatların 1 milyard ton şərti yanacağa ekvivalent miqdarı da əlavə olunduqda ümumi

toplumda orta hesabla adambaşına 1000 ton həcmində karbohidrogen resursları düşür. Müqayisədə bu göstərici Azərbaycana planetin 10 ən qüdrətli aparıcı neft-qaz potensiallı ölkələri sırasında yer verir. Bununla belə, respublikada neft-qaz resurslarından başqa digər təbii enerji mənbələri də yetərli və perspektivlik baxımından ümidlidir. Günəşli, küləkli ərazi ayrıca energetik mənbə kimi ölkədə alternativ enerji ehtiyatları yaratmağa geniş imkanlar açır. Çayların hidroenergetik ehtiyatlarından rəşional istifadə etməklə bu potensialı bir qədər də artırmaq mümkündür. Təbii ehtiyatların yetərli həcmi respublikanın daxili ehtiyaclarını tam XXI əsr boyunca dolğun təchizatına əsas yaradaraq, həm də eksport potensialı kimi davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasında əvəzsiz kapital, möhtəşəm investisiya bazası rolunda çıxış edir. Kifayətedici energetik potensiallığı ilə yanaşı, geosiyasi aspekt, əlverişli coğrafi ərazi və yetərli insani resurslar konfigurasiyasında respublikamız daha fərqli mövqedə durur. Böyük dövriyyədə strateji önəm daşıyan bütün bu reallıqlar dövləti iqtisadi missiyanın üzvi tərkib hissəsi kimi yaxın onilliklər üçün ölkədə energetik strategiyanın formalaşdırılmasını şərtləndirir. Energetik strategiyanın məramında optimal energetik siyasət aparmaqla yanaşı, həm də səmərəli və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat quruculuğuna nailolma, Azərbaycanın dünya birliyi ölkələri sırasında daha layiqli yer tutmasını təmin etmək məqsədi dayanır. Bu strategiyanın konseptual əsasları və fundamental özəkləri isə ölkə prezidentinin gerçəkləşdirdiyi iqtisadi siyasət və neft strategiyasından qaynaqlanır.

Energetik strategiyanın formalaşması istiqamətində həm dövlət orqanları və həm də tədqiqatçı alimlər tərəfindən müvafiq ideyalar irəli sürülməkdədir. Hələ on il öncə, akademik A.X.Mirzəcanzadə elmi təhlil və araşdırmalarla ölkənin neft-qaz potensialından səmərəli istifadədə müvafiq strategiyanın işlənməsinin zəruri olduğunu vurğulamışdır. Alimin tədqiqatlarında bu strategiyanın mühüm istiqamətləri və konturları səlis və aydın təqdim olunmuşdur. Energetik strategiya ilə bağlı iqtisadi aspektlər müəllifin tədqiqatlarında da geniş əksini tapmışdır. Energetik strategiya yeni institusional yaranış deyildir. Planetin iqtisadiyyatı energetik libas aldığı zamanlarda anoloji strategiyalar silsiləvi olaraq müxtəlif

ölkələrdə intişar tapmış, mütəmadi təbəllüdatlara uğramışdır. Bir qədər fərqli adlanışda Sovetlər İttifaqında da energetik strategiya daim işlənmiş, gerçəkləşmiş və yeniləşdirilmişdir. Hər bir ölkə enerji resurslarının mövcudluq diapazonunun fərqinə varmadan özünün energetik təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə məxsusi energetik strategiya formalaşdırmağa və gerçəkləşdirməyə məhkumdur. Energetik strategiyanın optimal forması bizimlə müəyyən təzahür paralelləri olan Rusiyada 1992-ci ildən başlayaraq geniş tətbiq olunur. Lakin növbəti mərhələdə yeni reallıqlar bu strategiyanın korrektə olunmasını diktə etmişdir. Artıq burada məzmun və mahiyyətə daha kamil formatda 2020-ci ilə qədərki, dövrü əhatə edən yeni energetik strategiya işlənmiş və Dövlət Dumasının müzakirəsindən keçərək Nazirlər Kabinetində təsdiqini tapmışdır. Energetik strategiyanın reallaşdırılmasına ölkənin akademik, sahəvi institutları, o cümlədən YEK-lə bağlı mütəxəssislər cəlb olunmuş, Yanacaq Energetika Nazirliyinin yanında əlahiddə «Energetik Strategiya» adlanan elmi-tədqiqat institutu təsis edilmişdir. Bununla yanaşı, daim dəyişən iqtisadi və energetik situasiyanın təhlili və bu əsnada səmərəli tənzimləmə mexanizmlərini tətbiq etmək məqsədi ilə energetik strategiyayı reallaşdıran monitorinq sistemi də yaradılmışdır.

Energetik müstəqilliyi və energetik təhlükəsizliyi təmin etmək, davamlı qorumaq ölkəmiz üçün daim dominant aktual vəzifə olaraq qalacaqdır. Bu aktualıq YEK-in ölkə iqtisadiyyatının həyatqabiliyyətli bütün sahələrinin enerji təminatlığı və konsolidasiyasındakı rolu, habelə yeni geosiyasi situasiya, ölkəyə xarici faktorların təsir genişliyinin artması, dünya enerji bazarlarının qloballaşması ilə daha sıx bağlılıqda ifadəsini tapır. Digər tərəfdən, 130 ildən çox intensiv olaraq neft-qaz hasilatını təmin edən ölkənin əzəli energetik infrastrukturunun modifikasiyası, ekoloji fonun yaxşılaşdırılması, sosial rifahın yüksəlişi aspektləri də bu kontekstdə əhəmiyyət daşıyır. Energetik strategiya dayanıqlı enerji bazarının yaradılmasında dövlət təsirini və normal inkişaf məcralı iqtisadi münasibətlərin formalaşmasında antiinhisar, qiymət, vergi, gömrük siyasəti və üstün monitoroloji nəzarəti reallaşdıran, mütərəqqi institusional təsisatların yaranış məramını ifadə edir. Bu strategiya sahəvi normativ-hüquqi bazanın təkmilləşməsi, energetik

sektorda standartlaşma və lisenziyalaşmada optimal dövlət tənzimlənməsini hədəf seçir.

Respublikada energetik strategiyanın nəzəri işlənməsindən öncə onun energetik potensialını dəyərləndirmək ehtiyaqlıdır. Azərbaycanın ərazisinin 70%-i neft-qaz resursları ilə perspektivlidir. Məhz buna görə də, ölkə iqtisadiyyatının əsasını neft-qaz sənayesi təşkil edir. İndiyədək respublikamızda 71 neft-qaz yatağı aşkarlanmış və onların 54-də istismar davam edir. «Əsrin müqaviləsi» də daxil olmaqla respublikaya mənsub Xəzər şelfini və quru əraziləri əhatə edən 21 beynəlxalq neft kontraktı bağlanmışdır. Bu kontraktların əhatə etdiyi zonada hasilat yaxın 10-12 il ərzində apogeyə yüksələcəkdir. Onilliyin sonunda təkcə «Azəri-Günəşli» və «Çıraq» platformasından gündə 1 milyon barrel, ildə isə 56-57 milyard ton neft hasil ediləcək və gəlir toplumunda bu miqyas hər il 9 milyard dollara ekvivalent olacaqdır. Ölkənin kəşf olunmuş və perspektiv təbii qaz potensialı da 1-2 trilyon m³ civarında hesablanır. Lakin təbii qaza olan daxili istehlak tələbləri müasir vaxtda 50% miqdarında təmin olunur. Belə ki, hazırda Bakı, Sumqayıt və 48 inzibati regional əraziyə qaz verilir. Rayonlara verilən qazın miqdarı çox kiçik həcmdədir və illik olaraq 200-250 milyon m³ təşkil edir. Bakı şəhərinə gündəlik olaraq 9,3-9,7 m³ həcmində verilən təbii qazın miqdarı da kifayətedici deyildir. Vurğulanmalıdır ki, «Şahdəniz» layihəsi sankiyalaşdırıldıqdan 4-5 il sonra Azərbaycan nəinki daxili ehtiyaclarını dolğun təmin edəcək və hətta Avropa bazarına fəal təbii qaz ixrac edən dövlətlərdən birinə çevriləcəkdir.

Energetik struktur həm də neft və qaz emalında istehsal güclərinin yerləşməsinin optimallaşdırılması, təbii qazın, xam neft və neft məhsullarının səmərəli nəqlini və itkilərin daha da məhdudlaşmasını tələb edir. Neft emalı sahəsində istehsal gücü nisbi yetərli sayılsa da, perspektivdə təbii qazın utilləşməsi aspektində müvafiq emal müəssisələrinin inşası problemi qarşıya çıxacaqdır. Bununla belə, mövcud neft-qaz emalı zavodlarının istehsal səmərəliliyini artırmaq üçün onların texnoloji yeniləşməyə ehtiyac vardır. Nəql sistemində isə vəziyyət daha çox aydınlığa doğru irəliləyir. Böyük ixrac kəmərlərinin istismarı reallaşacağı

təqdirdə neft-qaz istehsalı ilə bağlı infrastruktur məntiqi həddə yüksələcəkdir. Azərbaycanda hazırda ümumi gücü 5 min meqovatt olan 6 istilik /İES/ və 5 su elektrik stansiyaları /SES/ fəaliyyət göstərir və hər il 4 min meqovatt elektrik enerjisi istehsal edilir. Müqayisə üçün qeyd olunmalıdır ki, Gürcüstan və Ermənistanın elektrik enerji gücü birlikdə 1,7 min meqovattır. Bütün bunlara baxmayaraq, respublika elektrik enerjisi ilə tam təmin olunmur və ayrı-ayrı hallarda, o cümlədən, Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün xaricdən elektrik enerjisi idxal olunur. Statistik məlumatlara görə, 2002-ci ildə ARDNŞ tərəfindən 25,8 milyon dollar həcmində Rusiyadan 992 milyon kilovatt/saat elektrik enerjisi alınmışdır. Enerji istehsalının artımını təmin etmək üçün dövlət müvafiq tədbirlər görməkdədir. Son vaxtlar Azərbaycanın elektrik stansiyalarının yenidən qurulmasında 600 milyon dollar kreditdən istifadə edilmişdir. Qaz və enerji ödənişləri üzrə vəziyyət qənaətbəxş hesab olunmur. Hər iki istiqamətdə müvafiq yığım 50% təşkil edir. Təkcə elektrik enerjisindən istifadəyə görə ödəməmələr 2002-ci ildə 230 milyon dollara bərabər olmuşdur. Bununla belə, bütün karbohidrogen resurslarına hasilatdan satışa qədər müasir universal standartlardan və müvafiq normativdən yüksək olan itkilər xarakterikdir. Azərbaycanda elektrik enerjisi itkiləri standartları 7-9%, Sovetlər İttifaqı zamanlarında Qafqaz regionu ölkələri üzrə 13% həddində təsbit olunmuşdu. Hazırda isə bu itkilər faktiki olaraq 20%-dən də çoxdur.

Milli energetik strategiyanın formalaşması daxili potensialın təhlili ilə yanaşı qlobal aləmdə gedən proseslərin, dünya energetik balansın inkişaf meylinin və bəşəri energetik istehlakın yüksəliş templərinin nəzərə alınmasını da şərtləndirir. Dünya iqtisadiyyatında mineral-xammal sektoru sənaye istehsalı və energetikasının əsas bazasını təşkil edir. Xammal istehsalı və istehlakının dəyişkənliyi beynəlxalq ticarətdə sosial-iqtisadi duruma sirayət etməklə yanaşı, həm də qlobal kontekstdə dünya resurslar arsenalına təsir göstərir. Son dövrlərin statistikasına görə, planetar miqyasda hər il 13-14 milyard ton təbii ehtiyat üzvi yanacağa çevrilir. Energetik istehlakda neft-qaz resursları əhəmiyyətli pillədə dayanır. Neft-qaz resurslarının aparıcı mövqeyi onların axtarış-kəşfiyyat, hasilat-

istismar dinamikasına da təsir edir. Texnoloji nailiyyətlər neftvermə əmsalını dünya üzrə orta çəkiddə 40%-ə yaxınlaşdırmışdır. Əvvəllər texniki əlçatmaz, rentabelsiz hesab edilən rayonlarda, dənizin dərin qatlarında neft-qaz ehtiyatlarının mənimsənilməsi reallığa çevrilir, resursların arealı daim coğrafi, statistik dəyişikliklərə məruz qalır. Dünya YEK-nin investisiya tələbləri müasir zamanda 1 trilyon dollar civarında hesablanır. Beynəlxalq Maliyyə bazarında isə YEK-ə istiqamətləndirici müvafiq resurslar əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Ona görə də bir çox ölkələrdə iqtisadiyyata milli banklarda əhali depozitləri və qiymətli kağızları cəlb olunur. Nəzərə alınmalıdır ki, neft-qaz sənayesində investisiya aktivlik dünya neft qiymətlərinin səviyyəsindən asılıdır. Dünya iqtisadi artımı hər il daha çox enerji resurslarının mənimsənilməsi ilə təmin olunur və yeni-yeni energetik potensiallı ərazilər istehlak mənbəyinə çevrilir. Neft və qazın istehlakı mütəmadi artır və bu resursların müasir sivilizasiyada təbiətlə cəmiyyət arasındakı tarazlığın saxlanılmasında həyati əhəmiyyətinin misilsiz olduğu danılmaz faktdır. Onların səmərəli istifadəsi qədər də yerləşməsi və əzəli ənənəvi ərazilərdə tükənməsi faktoru da narahatedicidir. Akademik A.X.Mirzəcanzadə resursların tükənməsi amilinin təzadlı aspektinə rəğmən qeyd edir ki, «Resursların tükənməsi praktiki vahid proses kimi, daim və məqsədyönlü olaraq təbiət və cəmiyyət sisteminin tarazlığının saxlanılmasına təkan verir. Lakin burada paradoksal qanunauyğunluq baş verir: resursların ehtiyat azlığı nə qədərdirsə, o qədər də bu əsnada formalaşan böhran dərin və risklidir. Və əksinə, təbii ehtiyatlarla təminat nə qədər yüksəkdirsə, o qədər də onların tükənməsi intensiv və davamlıdır».

Dünyada tanınmış və tanınmamış irili-xırdalı 200-dən çox ölkə mövcuddur ki, bu sırada müxtəlif iqtisadi göstəricilərdə Azərbaycan xeyli üstün keyfiyyətlərə malikdir. Dünya neft ehtiyatlarının 141 milyard ton, təbii qaz ehtiyatlarının 155 trilyon m³ ehtimal olunduğu məqamda Azərbaycanın müvafiq potensial imkanlarının 6-7 milyard ton karbohidrogen resursuna ekvivalentliyini nəzərə alsaq görərik ki, respublikanın payı dünya neft-qaz resurslarında 4-5%-ə bərabərdir. Planetin energetik xəritəsində bu görüntü heç də kiçik sayılmamalıdır.

Bu resursların milli mənafeələrə uyğun daha dolğun istifadəsi isə elmi fundamental əsaslandırılmış energetik strategiya ilə təmin olunacaqdır. Milli energetik gücün dəyərləndirilməsi və qlobal proseslər reallığından çıxış edərək iqtisadiyyatın energetik strategiya kontekstində proqnozlaşdırılan inkişaf səviyyəsinin təmin olunmasında YEK-də enerji resurslarının mümkün artımına nail olmaq və bu resurslardan istifadənin effektivliyini yüksəltmək kimi mühüm məsələnin həlli vacib sayılmalıdır. Məhz ÜDM-in artım templərinin təmin edilməsi iqtisadiyyatın enerji effektivliyinin köklü yüksəlişi ilə bağlı olacaqdır. Enerji effektivliyinin artırılması isə fikrimizcə, energetik strategiya aspektində aşağıdakı prioritetləri nəzərdə tutmalıdır:

Energetik təhlükəsizliyi təmin edən tədbirlər bloku

- uzunmüddətli çevrədə optimal yanacaq-enerji balansını formalaşdırmaq;
- yüksək texnoloji istehsal artımı və xidmət sferasının payının yüksəlişi ilə iqtisadiyyatın struktur yenidənqurmasını təmin etmək;
- enerji qənaətciliyinin təşkilatı, texnoloji tədbirlərini, iqtisadiyyatın bütün sahələrində energetik resurslarından rəşional istifadəni və enerji qoruyucu inkişaf zolağına keçidi reallaşdırmaq;
- ümidli və perspektivli mineral-xammal bazası və milli ehtiyat energetik resurslar terminalı yaratmaq;
- yanacaq-energetik resurslar balansının statusunu artırmaq və onların istehlakının operativ statistik hesablandırılmasını tətbiq etmək;
- Neft Fondunun resurslarını aktiv olaraq təkrar istehsala və yeni çevik rentabelli yaranışlara yönəltməklə ehtiyatlar varisliyini təmin etmək;
- postneft konsepsiyası işləmək;

Struktur və istehsal modernizasiyası kontekstində

- YEK-in funksionallığının artımında xammal, istehsal və maliyyə potensialından rəşional istifadəni təmin etmək məqsədli struktur yenidənqurması aparmaq;
- geoloji kəşfiyyat və axtarış işlərini genişləndirmək, innovasion fəaliyyəti, elmi-texniki nailiyyətləri daha aktiv maliyyələşdirmək, azdəbetli və ehtiyatları tükənmiş sahələrdə elmi-texniki işlənmələrin tətbiqini sürətləndirmək və yeni perspektivli

- yataqları istismara vermək;
- neft emalı məhsullarının assortimentini artırmaq və onların keyfiyyətini universal standartlara uyğunlaşdırmaq;
 - artan təbii qaz perspektivinə uyğun olaraq qaz saxlama anbarlarının gücünü maksimal davamlı istehlakı təmin edən səviyyəyə qaldırmaq;
 - təbii qaz xammallı kimya sənayesi yaratmaq;
 - daxili neft-qaz nəql sistemini və elektrik enerji şəbəkəsi infrastrukturunun modifikasiyasına nail olmaq;
 - elektricləşmə və qazlaşmanın maksimal inkişafına nail olmaq, təbii və sıxılmış qazın istehlakını genişləndirmək;
 - elektrik enerjisi istehsalında və sənayedə təbii qaz xammallı industriyaya keçidi təmin etmək;
 - YEK-in ətraf mühitə neqativ təsirini məhdudlaşdırmaq, regionlarda qeyri-ənənəvi enerji mənbələri aşkarlamaq, günəş, külək və geotermal enerji qurğuları, kompleksləri və yeni İES-lər inşa etmək;
 - batareya və akkumulyatorların istehsalını təmin etmək və onlardan istifadənin genişləndirilməsinə nail olmaq;
- İnstitusional aspektdə*
- YEK-də bazar münasibətlərinin inkişafını və əlverişli bazar şəraitini təmin edən təkmil normativ-hüquqi baza formalaşdırmaq;
 - YEK-də antiinhisar siyasəti ilə bağlı proqram və layihələr işləmək; müasir bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun oqopolik inhisarı təmin edən ARDNS-in bazası əsasında iki Şaquli İnteqrasiya olunan sirkətlər təsis etmək;
 - xarici kapitaldan istifadənin normativ hüquqi bazasını təkmilləşdirmək; köhnə neft yataqlarında konsessiya və lisenziyalaşdırma formalarının tətbiqi üzrə proqramlar hazırlamaq və reallaşdırmaq;
 - energetik sektoru və neft-qaz industriyasının bütün silsilədə normativ-hüquqi aktlarını unifikasiya edən müvafiq məcəllələr hazırlamaq;
 - energetik profilli elmi-tədqiqat institutlarının elmi məhsuldarlığını artırmaq və elmi effektivli konsolidasiyasına nail olmaq məqsədli vahid «Neft İnstitutu»

yaratmaq;

- Dövlət Enerji Müfəttişliyi, Neft Bankı, Neft Birjası və energetik kompleksin digər mühüm infrastruktur seqmentlərini əhatə edən müvafiq mobil təsisatlar yaratmaq.

İqtisadi sferada tədbirlər bloku

- energetik strategiyanın iqtisadi aspektlərinin xronoloji təhlilini reallaşdırmaq, YEK-də aparılan iqtisadi islahatların dərinləşməsi və təkmilləşməsi sahəsində elmi-tədqiqatları gücləndirmək;

- dünya energetik kompleksinin və neft-qaz industriyasının müasir qlobal problemlərinin öyrənilməsində monitoroloji informatik baza və göstəricilər bankı yaratmaq;

- dünya neft, fond, maliyyə bazarlarında qiymət meyillərinin və bundan doğan kataklizmlərin respublika iqtisadiyyatına təsir effektini mülayimləşdirən alternativ təyinatlı profilaktik tədbirlər sistemi formalaşdırmaq və energetik sektorun inkişaf ssenarisinin iqtisadi proqnozlarını işləmək;

- əlverişli investision mühit formalaşdırmaq, vergi və qiymət siyasətini təkmilləşdirmək, milli sahibkarları energetik sektora aktiv cəlb etmək, maliyyə desteplizasiyası və ödəməmələri təcrid edən qəti real iqtisadi tədbirlər görmək;

- iqtisadi inkişafı hərtərəfli stimullaşdıran enerjidaşıyıcılarının daxili qiymətlərinin optimallaşmasına nail olmaq, xərclər balansında enerji komponentinin xüsusi çəkisini minimumlaşdırmaq;

- YEK-in iqtisadiyyatı və neft biznesinin inkişafı ilə bağlı qrant xarakterli layihə işləmələrini genişləndirmək;

YEK-də beynəlxalq fəaliyyət və energetik diplomatiya

- inteqrasiya əlaqələri genişləndirmək, dünya ölkələri ilə milli mənafeələrə, faydalı qarşılıqlı əməkdaşlığa söykənən münasibətlər yaratmaq; /prioritet kimi Türkiyə ilə əməkdaşlığa üstünlük vermək;

- ARDNŞ-in ölkə xaricində perspektivli yataqların istismarında iştirakını təmin etmək;

- MDB məkanında dayanıqlı səmərəli əməkdaşlığın mexanizmlərini işləmək;

- energetik resursların rasional ixracatını təmin etmək; energetik diskriminasiyasını təcrid edən antidempinq siyasəti reallaşdırmaq;
- Ümumdunya Ticarət Təşkilatı, NATO və Avropa Birliyinə daxilolmanı sürətləndirmək.

Aparılan təhlil əsasında milli energetik strategiyanın nəzəri konturlarının təqdim olunan aspektlər bloku heç də tamlıqla bütün müvafiq strateji tədbirlər qammasını əhatə etmir. Praktiki tətbiq sferasında bu prioritetlərin daha fundamental elmi əsaslandırmaya və yeni siyasi-iqtisadi situasiyaya müvafiq fərqli və alternativ düzümdə formalaşması daha məntiqi həllini tapacaqdır.

3.2 Azərbaycanın enerji təminatı və təhlükəsizliyi siyasəti.

Azərbaycanda enerji təhlükəsizliyi sisteminin arxitekturası 1970-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik edən Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmışdır. 1970-1980-ci illər ərzində Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan iqtisadiyyatının və xalqının gələcəyi üçün enerji təhlükəsizliyinin möhkəm sistemini yaratmaq məqsədilə neft-qaz sənayesini və elektroenergetika sahəsini ilk növbədə yeni texnika və texnologiyalar tətbiq etməklə gücləndirirdi. Strateji enerji təhlükəsizliyini yaratmaq və onu möhkəmləndirmək məqsədilə Heydər Əliyev ilk növbədə Azərbaycanda Xəzər dənizində kəşf olunmuş neft-qaz yataqlarının istismara verilməsi üçün tələb olunan ən mühüm avadanlıqların alınub Azərbaycana gətirilməsinə başladı. O dövrlərdə keçmiş SSRİ rəhbərlərindən razılıq almaq və müvafiq vəsaitin ayrılmasına nail olmaq çox müşkül məsələ idi. Heydər Əliyev müdrikliyi və bacarığı ilə məsələnin mahiyyətini keçmiş SSRİ rəhbərliyinə incəliklərinə qədər çatdırmaqla maliyyə məsələsinin həllinə nail oldu. Nəticədə SSRİ-də ilk dəfə olaraq Xəzər dənizində yük qaldırma qabiliyyəti 2500 ton olan "Azərbaycan" kran gəmisi respublikaya gətirildi. O dövrün qiymətləri ilə dəyəri 350 mln. dollardan çox və Avropada yeganə olan Bakı Dərin Özüllər Zavodu tikildi, Şamaxor SES-i istismara verildi. Şirvanda (keçmiş Əli Bayramlı) və Mingəçevirdə böyük gücə malik İES-lər yenidən quruldu. Bütün bu işləri həyata

keçirən Heydər Əliyev dühası sanki Azərbaycanın bu gününü görürdü. Bilirdi ki, vaxt gələcək bu işlər müstəqil Azərbaycan dövlətinə və xalqına xidmət edəcəkdir. 1993-cü ildə xalqın təkidi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyevin ilk işlərindən biri vaxtilə bünövrəsini qoyduğu enerji təhlükəsizliyi sistemini düşdüyü ağır vəziyyətdən xilas etmək oldu. 1994-cü ildə Ümummilli liderin qətiyyəti, güclü daxili və xarici siyasəti nəticəsində "Əsrin müqaviləsi" imzalandı. Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin fitri istedadı və fenomenal siyasi bacarığı nəticəsində bağlanan "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycanın dünyadakı nüfuzunu yüksəklərə qaldırdı. Artıq güclü dövlətlər tərəfindən dəstəklənən Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri kimi qlobal layihələrə imza atdı. Ulu öndər Heydər Əliyevin nüfuzu sayəsində bu layihələrin bütün maliyyə, texniki, coğrafi və ekoloji problemləri həll edildi. Beləliklə, SSRİ dağılandıqdan sonra MDB məkanında öz müstəqil neft-qaz strategiyasını həyata keçirməyə başlayan ilk ölkə Azərbaycan oldu. Strateji enerji təhlükəsizliyi sisteminin müstəqil Azərbaycan dövlətinin ilk illərində qorunub saxlanması, genişləndirilməsi və dünya strateji enerji təhlükəsizliyi xərtiyasına qoşulması qlobal əhəmiyyət daşıdığına görə Heydər Əliyev bu fürsətdən məharətlə istifadə edərək Azərbaycanı bu sahədə lider dövlətlər qrupuna daxil etdi, Cənubi Qafqazda isə birmənalı olaraq lider dövlətə çevirdi. Belə çevik və davamlı siyasət, eyni zamanda, Azərbaycanın dünyanın yeni tarixi hadisələri çərçivəsində geosiyasi vəziyyətini möhkəmləndirdi. Azərbaycana həsəd aparanların, "neft-qaz ehtiyatları çox tezliklə tükənəcək" - deyərək onun haqq işinə maneçilik törətmək istəyənlərin isə əlləri boşa çıxdı. Qeyd etmək lazımdır ki, 2005-ci ilə Azərbaycanda çıxarıla bilən qaz ehtiyatı 2,0 trln. kubmetrdən çox, neft ehtiyatı isə 7 mlrd. bareldən çox təşkil edirdi. Gələcəkdə yeni açılmış və istismara veriləcək neft-qaz yataqlarındakı karbohidrogen ehtiyatları nəzərə alınarsa, 2005-ci ilin göstəriciləri 1,5 dəfə arta bilər. Hal-hazırda Azərbaycanda neft-qaz hasilatı dinamikası onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan yaxın 100 ildə strateji enerji təhlükəsizliyi sistemində, ən azı Cənubi Qafqazda öz liderliyini saxlayacaq. Hazırda Azərbaycan Qərbin strateji enerji təhlükəsizliyi baxımından Cənubi Qafqazdakı əsas tərəfdaşdır. Ümummilli lider Heydər

Əliyevin layiqli davamçısı, "Əsrin müqaviləsi"nin və digər böyük layihələrin hazırlanması və imzalanmaya verilməsi işinin rəhbəri, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: "Ulu öndər Heydər Əliyevin memarı olduğu layihələr üzrə neft və qaz kəmərlərinin istismara verilməsi ilə Azərbaycan xalqının bu günü, sabahı və gələcəyi üçün həndəsi silsilə ilə artacaq iqtisadi təməli qoyulur". Heydər Əliyev dünya ölkələri sırasında özünəməxsus yer tutmağı və strateji enerji təhlükəsizliyi sistemini genişləndirməyi, Azərbaycan xalqının enerji daşıyıcılarına olan tələbatını tam ödəməyi, yeni elektrik stansiyalarının tikilməsini genişləndirməyi dövlət qarşısında duran ən mühüm məsələlər kimi dəyərləndirirdi. Prezident İlham Əliyev öz çıxışlarında dəfələrlə demişdir ki, Azərbaycan strateji enerji təhlükəsizliyi sistemini və xarici bazarlarda enerji daşıyıcıların satışını Azəri-Çıraq-Günəşli və gələcəkdə kəşf olunacaq digər yataqların hesabına yaxın 100 ildə də davam etdirəcəkdir və Azərbaycan enerji təhlükəsizliyi sistemini həm respublika daxili, həm də qonşu və digər dövlətlərin enerji daşıyıcıları ilə təmin olunmasında öz töhfəsini verəcəkdir. İlham Əliyev eyni zamanda öz çıxışlarında onu da bildirmişdir ki, bizim təkə Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarında çıxarıla bilən neft ehtiyatı 1 mlrd. tona yaxındır. Bu neftin yalnız 630-640 mln. tonu imzalanmış müqaviləyə əsasən Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti tərəfindən 2025-ci ilə qədər birgə hasil ediləcək. Qalan 350 mln. tona qədər nefti və 100 mlrd. kub metrədən artıq qazı ARDNŞ özü hasil edəcək. Ölkəmizin Avropa strukturlarına fəal inteqrasiyası Azərbaycan dövlətinin inkişafı baxımından olduqca mühümdür. Odessa-Brodı-Plotsk-Qdansk boru kəməri vasitəsilə Azərbaycan öz neftini nəinki Qara və Aralıq dənizlərinə, həm də Baltik dənizi bazarına çıxara biləcək". Dövlət başçısı İlham Əliyevin enerji təhlükəsizliyinə nail olmaq siyasəti olduqca açıq və aydındır. O, dünya siyasətində zor və güc tətbiqinin əleyhinədir: "Biz qəti şəkildə inanırıq ki, yalnız və yalnız istehlakçı və hasilatçıların ümumi maraqları fayda gətirə bilər. Bütün sadalanan faktları, real siyasi və yüksək iqtisadi göstəriciləri nəzərə alaraq əsaslı şəkildə söyləmək olar ki, Azərbaycan dünyanın enerji təhlükəsizliyi sistemində aparıcı mövqeyə malikdir və bu mövqe hələ uzun illər qorunub saxlanacaqdır". Strateji enerji təhlükəsizliyi sistemi ildən-ilə

gücləndikcə Prezident İlham Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi və nəzarəti sayəsində ölkəmizdə çox böyük həcmli infrastruktur layihələri həyata keçirilir. ARDNŞ respublikanın regionlarında qazlaşdırma işinin tam başa çatdırılması üçün hazırda çoxlu layihələr icra edir. Bununla yanaşı Azərbaycanın dövlət başçısı strateji enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinin əsas qollarından biri olan elektrik enerjisi sisteminin maddi və texniki vəziyyətinin daha da inkişafına böyük diqqət göstərir. Belə ki, son bir neçə ildə "Azərenerji ASC" tərəfindən respublikanın müxtəlif bölgələrində modul tipli istilik elektrik stansiyaları tikilmiş və nəticədə bu gün Azərbaycan nəinki elektrik enerjisinə olan tələbatını tam ödəyir, hətta qonşu ölkələrə elektrik enerjisi də satır. Qlobal siyasətdə enerji resurslarının effektiv istismarı və bu sahədə söz sahibi olmaq aparıcı dövlətlərin prioritet maraqlarını təşkil edir. Qloballaşan dünyada super güclər artıq ərazi, torpaq uğrunda deyil, məhz enerji yataqlarının istismarının ələ keçirilməsi uğrunda mübarizə aparırlar. Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə ikitərəfli münasibətlərini qorumaqla bərabər Prezident İlham Əliyev dəfələrlə vurğulayıb ki, rəsmi Bakı xarici siyasətində milli maraq və mənafeləri əsas tutaraq strateji enerji təhlükəsizliyini daim gücləndirəcəkdir. Ona görə də respublikanın strateji enerji sisteminin möhkəmləndirilməsində və Avropa enerji təhlükəsizliyi sisteminə kömək göstərilməsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ardıcıl olaraq həyata keçirilən layihələr həm Azərbaycan xalqı, həm də digər ölkələr tərəfindən rəğbətlə qarşılır. Ölkəmiz öz enerji resurslarını dünya bazarına çıxarmaqla yanaşı bölgədə əsas tranzit ölkəsi kimi də çıxış edir. Trans-Xəzər boru kəmərinin çəkilişi ilə Azərbaycan tranzit ölkə kimi imkanlarını daha da artıracaq. Xəzərin enerji ehtiyatlarının Avropa üçün əsas alternativ enerji mənbəyinə çevrilməsi Azərbaycanın mövqelərini və Qərblə əməkdaşlığını daha da möhkəmləndirdi. Bir çox Avropa dövlətlərinin, o cümlədən Polşa, Rumıniya və Baltikyanı dövlətlərin Azərbaycanla əməkdaşlıqları müsbət mənada yeni məzmun və mərhələyə daxil olub. Azərbaycan Türkiyə, Gürcüstan, Moldova və Rumıniya kimi dövlətlərin neft-yanacaq komplekslərinin inşasına investisiya qoyur. Karbohidrogen ehtiyatlarının daşınması üçün dəhlizin hazırlanması məqsədi ilə

Vilnüs Enerji Sammitinin nəticəsi olaraq yeni konsorsium təsis edilib. Konsorsiumun yaradılmasının əsas məqsədi Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Polşadan keçməklə Xəzər dənizindən Avropa bazarlarına və beynəlxalq bazarlara gedən daşınma sistemlərinin reallaşdırılmasının mümkünlüyünü təhlil etməkdir. Enerji təhlükəsizliyi Prezident İlham Əliyevin xarici siyasət konsepsiyasının təməl prinsiplərindən biridir. Xalqın gələcəyini dərinləndirən Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasını lider dövlətlər sırasına çıxarmaq işini uğurla davam etdirir. Azərbaycan Respublikasının bugünkü iqtisadi artım tempi onu da göstərir ki, o, nəinki Cənubi Qafqazda, hətta MDB və digər Avropa ölkələri ilə müqayisədə ən yüksək yerlərdən birini tutur və yaxın illərdə Avropada inkişaf etmiş ölkələr sırasına çıxacaqdır. Bu, bir daha təsdiq edir ki, əsası Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan Azərbaycanın daxili, xarici və iqtisadi siyasət modelini və strateji enerji təhlükəsizliyi sistemi çərçivəsində hörmətli Prezident İlham Əliyevin neft-qaz strategiyasını dəyişməyə heç bir qüvvə təsir edə bilməz. Ona görə ki, bu siyasət özünün ən böyük inersiya qüvvəsi ilə yeni-yeni nailiyyətlər qazanmaqdadır.

Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqazın yeganə ölkəsidir ki, zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına, inkişaf etmiş yanacaq-energetika infrastrukturuna və özünü tam təmin edən enerji sisteminə malikdir. Ölkənin tək-cə milli və regional səviyyədə deyil, həm də dünya enerji sistemində getdikcə həlledici bir vəsiləyə çevrilməsi, transmilli enerji bazarlarında özünəməxsus yer tutması və Avropanın enerji təhlükəsizliyində fəal iştirakı onun regional və planetar geosiyasi, geoiqtisadi mövqeyinin möhkəmlənməsinə xüsusi təsir göstərməkdədir. Azərbaycanın enerji ehtiyatları həm də milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinin dinamik inkişafının əsasını təşkil edir, ölkənin ümumi daxili məhsulunun, əsas maliyyə - iqtisadi göstəricilərinin formalaşmasında həlledici amil kimi çıxış edir. Odur ki, mövcud təbii ehtiyatlardan, yanacaq-enerji potensialından səmərəli istifadə edilməsi siyasəti Cənubi Qafqazın regional geosiyasi və geoiqtisadi

vəziyyəti fonunda ölkənin davamlı iqtisadi inkişafının və iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas təminatlarından birini yaradır.

Geosiyasi ədəbiyyatda hər bir ölkənin enerji təhlükəsizliyi onun milli təhlükəsizliyinin mühüm tərkib hissələrindən biri kimi dəyərləndirilir. Enerji təhlükəsizliyi dedikdə, bütün ölkənin, onun vətəndaşlarının, cəmiyyətin, iqtisadiyyatın yanacaq və enerji təchizatı vasitəsilə xarici və daxili təhdidlərdən müdafiəsi nəzərdə tutulur. Xarici təhdidlərə geosiyasi, xaricdən qaynaqlanan makroiqtisadi xarakterli problemləri, daxili təhlükəsizliyə isə ölkənin milli enerji sektoru ilə birbaşa bağlı olan məsələləri aid edirlər.

Enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- strateji və mühüm obyektlərin enerji ilə etibarlı təmin olunması;
- sərf edilmiş yanacaq ehtiyatlarının yerinin doldurulması;
- yanacağın və enerji növlərinin diversifikasiyası (şaxələndirilməsi);
- ekoloji tələblərin nəzərə alınması;
- enerji ehtiyatlarından səmərəsiz istifadənin qarşısının alınması;
- daxili və xarici bazarlarda enerji ehtiyatlarının lazımı gəlir gətirməsi və səmərəli ixrac üçün azad iqtisadi şəraitin yaradılması və s.

Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyi siyasətinin əsasları, onun təmin olunması prinsipləri öz əksini “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə başlayan və 1994-cü ildən həyata keçirilən yeni neft strategiyasında tapmışdır. Bundan başqa, Azərbaycanın transmilli və daxili enerji siyasəti, bu sahədə həyata keçirilən tədbirlər, reallaşdırılan vəzifələr və enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə bağlı digər məsələlər 2003-2014-cü illərdə qəbul olunmuş bir çox rəsmi dövlət sənədlərində də əks olunmuşdur. Bunların sırasında “Energetika haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu, “Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə” Dövlət Proqramını, “2005-2015-ci illərdə

ölkənin yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı” Dövlət Proqramını, “Şahdəniz 2” təbii qaz layihəsini və s. göstərmək olar.

Azərbaycan dövləti hazırda kənar təsirlərdən asılı olmayan milli enerji sektorunun yaradılması və davamlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsi məqsədilə çevik enerji siyasəti həyata keçirir. Bu siyasətin prioritet vəzifələri ölkənin təbii enerji ehtiyatlarının qorunması və səmərəli istifadəsi, milli energetika sektorunun inkişafı, əhalinin və iqtisadiyyatın neftə, qaza, elektrik enerjisinə və digər enerji daşıyıcılarına olan daxili tələbatının tam və davamlı təminatı, xarici ölkələrin Xəzər bölgəsindəki beynəlxalq, regional və yerli enerji maraqlarının və təhlükəsizliyinin respublikanın milli maraqları ilə əlaqələndirilməsi, ölkənin enerji təhlükəsizliyindən irəli gələn digər strateji məsələlərin həllindən ibarətdir. Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə son illərdə ölkə daxilində bir sıra təşkilati-texnoloji tədbirlər həyata keçirilmiş və bu gün də keçirilməkdədir. Onların sırasına yanacaq-enerji kompleksinin texnoloji bazasının və infrastrukturların modernləşdirilməsi, yanacaq-enerji ehtiyatlarının mənimsənilməsi və istismarının dünya standartları səviyyəsinə qaldırılması, neft-qaz istehsalının ekoloji təmizliyinin və iqtisadi səmərəliliyinin artırılması və s. daxildir. Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyi sahəsində həyata keçirdiyi daxili siyasətin əsas vəzifələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- yanacaq-enerji kompleksinin müasir tələblərə uyğun inkişafını müəyyənləşdirmək və təmin etmək;
- yanacaq-enerji kompleksinə daxil olan sənaye sahələrinin fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması üçün müvafiq elmi-texniki və təşkilati tədbirlər həyata keçirmək;
- enerji ehtiyatlarının istehsalı, emalı, nəqli, saxlanması, uçotu və istehlakı üzrə mütərəqqi texnoloji tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək;
- yanacaq-enerji sektorunda sağlam rəqabət mühiti formalaşdırmaq;
- yanacaq-enerji kompleksinin inkişafına cəlb edilən sərmayələrin həcmi artırmaq;

- yanacaq-enerji kompleksində ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək;
- yanacaq-enerji ehtiyatlarının istehlakına görə ödənişlərin daha dolğun yerinə yetirilməsini təmin etmək və s.

Enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ötən illərdə Azərbaycan hökuməti həm də xarici siyasət sahəsində, transmilli və regional aləmlə sistemli iş aparmış, bu istiqamətdə aşağıdakı əsas tədbirləri həyata keçirmişdir:

- Xəzərin Azərbaycan sektorunda xarici investorların imkanlarından istifadə etməklə, enerji ehtiyatlarının istehsalı və satışı sahəsində səmərəli fəaliyyətin təşkil edilməsi, dünya yanacaq-enerji bazarında layiqli yer tutmaq üçün rəqabətə davamlı məhsul çıxarılması;
- ölkənin neft-qaz istehsalı və ixracının regional təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və bu istiqamətdə beynəlxalq aləmin təminatının alınması;
- Azərbaycanın milli yanacaq-enerji tarazlığının yaradılması və daxili enerji təminatının xarici asılılıqdan çıxarılması;
- enerji sektorunda çevik elmi-texniki və innovasiya fəaliyyətinin təmin edilməsi, dünyada mövcud olan qabaqcıl texnoloji yeniliklərin tətbiq olunması və s.

Azərbaycanın son illərdə nümayiş etdirdiyi dinamik iqtisadi inkişaf ölkənin enerji ehtiyatlarına olan məxsusi tələbatını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Bu isə öz növbəsində iqtisadi baxımdan səmərəli və dinamik inkişaf edən, ekoloji standartlara uyğun, qabaqcıl texnologiyalarla və yüksək ixtisaslı kadrlarla təchiz olunmuş yanacaq-energetika kompleksinin formalaşdırılmasını və modernləşdirilməsini tələb edir. İqtisadiyyatın və ölkə əhalisinin enerjinin bütün növləri ilə uzunmüddətli və sabit təmin olunması elmi cəhətdən əsaslandırılmış enerji siyasəti ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu siyasətin əsas məqsədi həm də təbii yanacaq-enerji ehtiyatlarından iqtisadiyyatın inkişafı və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün səmərəli şəkildə istifadə olunmasına yönəlmişdir.

Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması ölkə səviyyəsində davamlı şəkildə aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

- ölkə iqtisadiyyatının və əhalinin uyğun qiymətlərlə enerji ehtiyatları ilə davamlı təmin olunması;
- ölkənin enerji təminatı sahəsində risklərin azaldılması və baş verə biləcək böhran hallarının qarşısının alınması;
- enerji ehtiyatlarından faydalı istifadə olunması və itkilərə yol verilməməsi;
- enerji daşıyıcılarının istehsalı, neft-qaz məhsullarının çıxarılması, emalı və nəqli zamanı itkilərin azaldılması;
- enerji sektorunun potensialından istifadə zamanı səmərəliliyin artırılması;
- müasir texnoloji vasitələrdən istifadə etməklə energetikanın ətraf mühitə texnogen təsirinin azaldılması və s.

Hazırda neft-qaz sənayesi ölkəmizin makroiqtisadi göstəricilərinə, xüsusilə iqtisadi artım sürətinə, sənaye istehsalının, ixracatın və investisiyaların həcminə, büdcə gəlirlərinə böyük təsir göstərməkdədir. Neft-qaz gəlirlərindən qaynaqlanan iqtisadi inkişaf regional infrastrukturların yeniləşməsinə, qeyri-neft sektorunun tərəqqisinə və yeni iş yerlərinin açılmasına güclü stimül verir. Azərbaycan ildə istehsal etdiyi təxminən 28 milyard kub metr qazın yarısından bir qədər azını, 50 milyon tondan çox neftin beşdə birini daxili ehtiyacların ödənilməsinə, qalanını isə xarici ölkələrə ixraca yönəlmişdir. Hər iki istiqamətdə mövcud vəziyyət ölkənin tamamilə nəzarəti altındadır və xarici geoiqtisadi amillərdən asılılıq, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ərazisində indiyədək 71 neft və qaz yatağı istifadəyə verilmişdir. Onlardan 43-ü quruda, 28-i Xəzərdəki milli sektorda yerləşir. Hazırda 54, o cümlədən quruda 36, dənizdə 18 yatağın dövrüyyəyə daxil edilməsi ilə bağlı işlər davam etdirilir, 9 yataq isə kəşfiyyat mərhələsindədir. Azərbaycanda yataqların işlənməyə başlanmasından hazırkı dövrdə 1,5 milyard ton neft (kondensatla birlikdə) və 480 milyard kub metrden artıq qaz hasil edilmişdir, o cümlədən dəniz sahəsindəki yataqlardan 0,5 milyard ton neft (kondensatla birlikdə) və 352 milyard kub metr qaz çıxarılmışdır.

Ölkənin yanacaq-enerji kompleksini daha da inkişaf etdirmək məqsədilə neft və qaz hasilatı sahəsində qarşıdakı illərdə aşağıdakı işlərin aparılması nəzərdə tutulur:

- yeni yataqların axtarışı və kəşfiyyatı;
- aşkar edilmiş yataqların tammiqyaslı işlənməyə cəlb edilməsi;
- işlənməkdə olan yataqlarda yeni quyuların qazılması və fəaliyyətsiz quyuların bərpaası;
- işlənməkdə olan yataqlar üzrə neftvermə əmsalının artırılması məqsədi ilə yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi;
- neft-qaz hasilatı, nəqli və emalı sistemlərinin tikilməsi, yenidən qurulması və modernləşdirilməsi;
- elm və texnikanın nailiyyətlərindən və qabaqcıl təcrübədən geniş istifadə edilməsi və s.

Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyinin əsas istiqamətlərindən biri də ölkənin elektrik enerjisində olan daxili ehtiyacının fasiləsiz təmin edilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlə son illərdə qarşıya qoyulmuş əsas vəzifələr milli elektrik enerjisi sisteminin yenidən və müasir texniki tələblərə uyğun şəkildə qurularaq Avropa standartları səviyyəsinə çatdırılması, daxili enerji tələbatının tam ödənilməsi və qonşu ölkələrə elektrik enerjisi satışının artırılmasından ibarətdir. Müstəqillik illərində, xüsusən də 2001-ci ildən başlayaraq Azərbaycanın milli elektrik enerjisi sistemi, enerji istehsal edən əksər strukturları yenidən qurulmuş, ölkədaxili və Azərbaycanı xarici ölkələrlə birləşdirən magistral elektrik xətləri yeniləşdirilmiş, şəhər və rayonlarda onlarla böyük və kiçik elektrik stansiyaları tikilmişdir. Bu da nəinki ölkənin elektrik enerjisində olan illik təxminən 18 milyard kvt/saat daxili tələbatını ödəməyə, eyni zamanda qonşu ölkələrə 2 milyard kvt/saata yaxın enerji ixrac etməyə imkan vermişdir.

Azərbaycanın elektrik enerjisi sisteminə hazırda 13 istilik və 6 su elektrik stansiyası (ümumi elektrik istehsalının 90%-i istilik, 10%-i isə su elektrik

stansiyalarının payına düşür) daxildir. “Azərbaycan Respublikasında yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq, 2005-2015-ci illərdə respublikada ümumi gücü 3000 meqavata yaxın daha bir neçə elektrik stansiyasının istismara verilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da Azərbaycanın həm daxili enerji təchizatını, həm də ixrac potensialını ciddi şəkildə artıracaqdır. Azərbaycan özünün elektrik enerjisi təminatı ilə bağlı problemini (generasiya gücünü) həll etsə də, enerji sisteminin dayanıqlığını və etibarlılığını təmin edə biləcək digər sahənin - enerji ötürücü və paylayıcı sisteminin yenidən qurulmasını hələ də başa çatdırma bilməmişdir. Rəsmi məlumata görə, respublikanın enerji sisteminin əsas ötürücü xətlərinin (təxminən 100 min km. ötürücü xətlərinin) çoxu, 200-dən artıq yarımstansiyanın böyük əksəriyyəti sovet hakimiyyəti dövründən qalır və respublikanın etibarlı enerji təhlükəsizliyi tələblərinə cavab vermir.

Azərbaycan Respublikasının enerji siyasətinin əsas vəzifələrindən biri də ölkənin Cənubi Qafqaz və Xəzər hövzəsinin elektrik enerjisi ixrac edən əsas dövlətlərindən birinə çevrilməsidir. Bu məqsədlə, bir tərəfdən, ölkədə elektrik enerjisi istehsalının artırılması, digər tərəfdən həmin enerjinin xarici ölkələrə çatdırılması sisteminin yenidən qurulması və yaxud da yaradılması nəzərdə tutulur. Hazırda Azərbaycanın elektrik enerjisi sisteminin xarici ölkələrə əsas bağlantıları - Rusiya (330 kv-luq “Dərbənd-Yaşma” xətti), Gürcüstan (500 kv-luq “AzDRES-Muxranis Veli”, 330 kv-luq “Ağstafa-Qardabani” xətləri), Türkiyə (154/220 kv-luq “İqdir-Babək” xətti) və İran (230 kv-luq “İmişli-Parsabad”, 220 kv-luq “Astara”, 132 kv-luq “Araz”, 132 kv-luq “Culfa” yüksək gərginlikli hava xətləri və 11 kv-luq kabel xətti) vasitəsilə həyata keçirilir. Ölkənin elektroenergetika sistemində 2003-cü ildən çoxsaylı yeni istilik və su elektrik stansiyalarının tikintisi, mövcud enerji bloklarının müasirləşdirilməsi, alternativ enerji mənbələrindən (kiçik SES-lər, külək, günəş, termal sular və s.) istifadə edilməsi hesabına hazırda fəaliyyətdə olan generasiya güclərinin 2015-ci ildə 6500-7000 meqavata çatdırılması

gözlənilir. Bu da həm daxili ehtiyacları tam ödəyəcək, həm də xaricə satılan enerji miqdarını bir neçə dəfə artırmağa imkan verəcəkdir.

Müasir dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində ənənəvi enerji mənbələrinin getdikcə tükənməsini və onlardan istifadə zamanı ətraf mühitə külli miqdarda ziyan vurulmasını nəzərə alaraq, ekoloji cəhətdən təmiz alternativ (bərpa olunan) enerji mənbələrindən (su, günəş və külək enerjisi, termal sular, biokütlə enerjisi) istifadəni günü-gündən genişləndirirlər. Bu sahədə ABŞ, Kanada, Almaniya, Finlandiya, Norveç, Danimarka, İspaniya, Yaponiya və Çin daha qabaqcıl mövqe tutur. Qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə bərpa olunan enerji mənbələrinin payına (su elektrik stansiyaları daxil olmaqla) ümumi istehsal olunan enerjinin 13,5 faizi düşür. Yerləşdiyi əlverişli coğrafi mövqe və iqlim şəraiti dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da ekoloji cəhətdən təmiz, alternativ (bərpa olunan) enerji mənbələrindən geniş istifadə edilməsinə imkan verir. Bu, istilik elektrik stansiyalarında yandırılan böyük miqdarda yanacağa qənaətlə yanaşı, ətraf mühitə atılan zərərli tullantıların miqdarının xeyli azaldılması deməkdir. Ölkənin təbii potensialından istifadə etməklə, alternativ enerji mənbələrinin elektrik və istilik enerjisi istehsalına cəlb olunması elektroenergetikanın inkişafında müntəzəm dəyişikliklər etməyə imkan yaradır. Külək enerjisi digər alternativ enerji mənbələri olan günəş, hidroenergetika, geotermal və biokütlə enerjisi ilə müqayisədə özünün maya dəyərində, ekoloji təmizliyinə və tükənməzliyinə görə daha sərfəli hesab olunur.

Təcrübə göstərir ki, Azərbaycanın bir çox rayonlarında külək və digər bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edilməsinin, bu yöndə müasir qurğuların qurulması və tətbiqinin böyük perspektivi vardır. Həmin perspektivi və mövcud imkanları nəzərə alan Azərbaycan hökuməti 2008-ci ildə “Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə” xüsusi Dövlət Proqramı qəbul etmiş və hazırda onun reallaşdırılmasına başlamışdır. Hesablamalara görə, Azərbaycan özünün coğrafi vəziyyətinə, təbii şəraitinə və iqtisadi infrastrukturuna görə 800 MVt-a yaxın illik külək enerji ehtiyatına malikdir. Həmin ehtiyat ildə 2,4

milyard kVt/saat elektrik enerjisinə bərabərdir. Bu işə, öz növbəsində, ildə 1 milyon tona yaxın şərti yanacağa qənaət, ən əsası işə külli miqdarda tullantıların, o cümlədən atmosfer üçün zərərli maddə olan karbon dioksidin qarşısının alınması deməkdir.

Keçən müddətdə Azərbaycanın Xəzər dənizində ona məxsus zəngin karbohidrogen ehtiyatlarını dünyanın aparıcı ölkələrinin qabaqcıl şirkətləri ilə birgə yeni texnologiya əsasında istehsal etməsi və müstəqil marşrutlarla dünya bazarlarına çıxarması onun enerji təhlükəsizliyinə beynəlxalq dəstəyi artırmış, dünya enerji sistemindəki rolunu yüksəltmişdir. Bütün bunlar ölkənin enerji təhlükəsizliyinin qorunmasına və təmin olunmasına həm də beynəlxalq dəstəyi gücləndirmişdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz ixracı kəmərləri dünya dövlətləri ilə Azərbaycan arasında enerji sahəsində strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin yaranmasına və müvafiq olaraq onun iqtisadi cəhətdən inkişaf etməsinə təkan vermişdir. Lakin Xəzər hövzəsində qlobal enerji layihələrinin reallaşması təkcə Azərbaycanın deyil, həm də bütövlükdə Avrasiya regionunun, beynəlxalq aləmin və transmilli dünyanın enerji təhlükəsizliyinə müsbət təsir etmiş, neft-qaz ixracı sahəsində uğurlu beynəlxalq tərəfdaşlıq münasibətlərinin yaradılmasına xidmət göstərmişdir. Azərbaycanın ciddi səyləri nəticəsində Xəzər bölgəsinin zəngin enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadə, onun üzərində transmilli nəzarətin təmin olunması, neftin və qazın təhlükəsiz marşrutlarla dünya bazarlarına çatdırılması sistemi yaranmışdır ki, bu da qloballaşan dünyanın geosiyasi müstəvisində təkcə Azərbaycanın deyil, həm də bütöv Xəzər bölgəsinin geoiqtisadi rolunu artırmışdır. Azərbaycan Avropanın müasir enerji təhlükəsizliyi sistemində mühüm yer tutaraq yeni-yeni transmilli layihələrin hazırlanması və həyata keçirilməsində arzuolunan və etibarlı tərəfdaşa çevrilmişdir. Həmin tərəfdaş ölkələrlə birgə reallaşdırılan layihələr, çəkilən neft və qaz kəmərləri ona öz ixrac və təchizat marşrutlarını şaxələndirməyə, əhalinin iqtisadi, sosial və s. tələbatlarını daha dolğun ödəməyə lazımı imkanlar yaratmışdır.

Xəzər hövzəsindən hasil edilən neft və təbii qazın Qara, Aralıq və Baltik dənizlərinin limanlarına, ətraf regionlara, habelə Mərkəzi Avropaya çatdırılması üçün transmilli enerji ixracının şaxələndirilməsi siyasətini həyata keçirən Azərbaycan hazırda çoxvariantlı ixrac marşrutlarının və kəmərlərinin yaradılmasına çalışır. Bu onun müstəqil enerji siyasətini və ixrac təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, həm də regionun neft-qaz ölkələrinin maraqlarına, Avropanın enerji təhlükəsizliyinə xidmət edir. Azərbaycan bu gün regionda kənardan heç bir enerji asılılığı olmayan, bütün sahələr üzrə öz enerji tələbatını daxili imkanları hesabına tam ödəməyə qadir olan iki ölkədən biridir. Hazırda onun həyata keçirdiyi enerji siyasətinin məqsədi ölkənin dünya bazarlarına çıxış imkanlarını daha da artırmaqdan və dünya ölkələri üçün alternativ enerji mənbəyi yaratmaqdan ibarətdir. Son illərdə dünya enerji satışı bazarında çəkisini və rolunu xeyli dərəcədə gücləndirməsi Avropa dövlətlərinin Azərbaycanla əməkdaşlığa marağını daha da artırmışdır. Hazırda Azərbaycanın Avropanın enerji təhlükəsizliyində mühüm rol oynaması dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri və aparıcı beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən birmənalı şəkildə etiraf olunur.

2006-cı ilin noyabrında Brüsseldə “Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Birliyi arasında enerji məsələləri üzrə strateji tərəfdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu”nun imzalanması həm Azərbaycanın, həm də Avropa Birliyi ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinə mühüm töhfə oldu. 2007-ci ilin may ayında Krakov şəhərində təşkil olunmuş enerji sammiti bu sahənin təhlükəsizlik məsələlərinin Avropa üçün getdikcə daha qlobal səciyyə daşdığını, mühüm geosiyasi reallıqlarla şərtləndiyini növbəti dəfə təsdiqlədi. Polşa, Azərbaycan, Gürcüstan, Litva və Ukrayna prezidentlərinin, eləcə də Qazaxıstanın dövlət nümayəndələrinin iştirak etdiyi bu sammitdə enerji sahəsində yeni subregional inteqrasiya modeli yaratmağın vacib olduğu vurğulandı. Sammit çərçivəsində müzakirə olunmuş Odessa-Brodı-Qdansk marşrutu Qara dənizə çıxarılan neftin Baltik dənizi sahilinə çatdırılmasını, oradan Avropa və dünya bazarlarına daşınmasını nəzərdə tutur. 2007-ci ilin oktyabrında Litvanın paytaxtı Vilynüs

şəhərində “Vilnüs enerji təhlükəsizliyi konfransı - 2007: məsul tərəfdaşlar üçün məsul energetika” mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda iştirak edən dövlətlər Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının Avropa bazarlarına daşınması üçün milli şirkətlərin iştirakı ilə yeni konsorsiumun - “Sarmatiya”nın yaradılması barədə razılığa gəlmişlər. Bu konsorsiumun əsas məqsədi Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Polşanın ərazisindən keçməklə, Xəzər dənizindən Avropaya və beynəlxalq bazarlara gedən daşınma sistemlərinin reallaşdırılmasını təmin etməkdən ibarətdir. Tədqiqatçıların fikrincə, belə bir konsorsiumun yaradılması Avropa Birliyinin enerji təhlükəsizliyi maraqlarına tam cavab verir. 2008-ci il noyabrın 13-14-də Bakıda keçirilən enerji sammitində Nabukko qaz layihəsinin reallaşmasında Azərbaycanın əsas söz sahibi olduğu bir daha aydınlaşdı.

Azərbaycan dövlətinin neft-qaz kəmərlərini şaxələndirməsi təkcə ölkənin enerji təhlükəsizliyinə xidmət etmir, eyni zamanda transmilli enerji ixracının daha səmərəli və məqsədyönlü təşkilinə müsbət təsirini göstərir. Hazırda Azərbaycan nefti üç istiqamət üzrə - Bakı-Tbilisi-Ceyhan vasitəsilə Aralıq dənizinə və dünya bazarlarına, Bakı-Supsa və Bakı-Novorossiysk xətləri vasitəsilə Qara dəniz limanları və Avropa bazarlarına çıxarılır. Növbəti layihə kimi, Bakı-Supsa xəttinin Odessa-Brodı-Plotsk-Qdansk marşrutu ilə Şərqi Avropaya qədər uzadılması nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə “Sarmatiya” adlı müştərək şirkətin təsis edilməsi də prosesin yaxın perspektivdə sürətlənəcəyinə dəlalət edir. Bundan sonra Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarının nəqli üçün Avropa bazarlarına əlavə marşrutların reallaşdırılması yönündə əməli addımlar atılması nəzərdə tutulur.

Bu gün Xəzər hövzəsindən neftin və qazın dünya bazarlarına çatdırılması yollarının şaxələndirilməsi ABŞ və Qərb dövlətlərinin geosiyasi maraqlarına da tam cavab verir. Onlar Avropa bazarlarına neft göndərilməsi üçün Avrasiya neft nəqli dəhlizi sistemində Odessa-Brodı neft kəmərinin işə salınmasını, bölgənin karbohidrogen ehtiyatlarının etibarlı və təhlükəsiz nəqli üçün Xəzər-Qara dəniz və Xəzər-Baltik dənizi Enerji Tranziti Məkanının yaradılması təşəbbüslərini davam

etdirməyi vacib sayırlar. Bundan başqa, Qərb tərəfdaşları hesab edirlər ki, Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının Avropa bazarlarına nəqli regional əməkdaşlığın daha da möhkəmlənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, dünyada enerji ehtiyatlarının hasilatçı, istehlakçı və tranzit ölkələrinin qarşılıqlı faydalı maraqlarını təmin edir. Bu dövlətlər Azərbaycanın Avropa və dünyanın enerji bazarlarına alternativ marşrutlar axtarma və ixracı şaxələndirmə siyasətini, Nabukko da daxil olmaqla, Gürcüstan, Türkiyə, Rumıniya, Bolqarıstan və s. kimi etibarlı, qeyri-asılı tranzit ölkələrinin ərazisi ilə yeni-yeni neft və qaz ixracı marşrutlarının yaradılması söylərini dəstəkləyirlər.

Qərbin Azərbaycanı özünün enerji təhlükəsizliyinin əsas təminatçılarından biri kimi qəbul etməsi Avropa İttifaqı - Azərbaycan əlaqələrini strateji səviyyəyə yüksəltmişdir. Bunun nəticəsidir ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 2006-cı il noyabrın 7-də Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında enerji məsələləri üzrə strateji tərəfdaşlığa dair xüsusi Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Azərbaycan qazını Avropa bazarlarına çatdıracaq Türkiyə-Yunanıstan qaz kəmərinin 2007-ci il noyabrın 18-də istismara verilməsi ölkəmizlə Avropa İttifaqı arasında enerji təhlükəsizliyi sahəsində əməkdaşlığın, həmçinin enerji tranzitinin yeni istiqamətini yaratmışdır. Bu kəmərlər Azərbaycan, Türkiyə və Yunanıstan üçün böyük geosiyasi əhəmiyyət daşımaqla bərabər, həm də enerji sahəsində bölgədə yeni transmilli iş birliyinin əsasını qoyur. Türkiyə-Yunanıstan qaz kəmərinin işə salınması ilə Avropa İttifaqı - Azərbaycan əməkdaşlığı bəhrəsini verməyə başlayır. Yunanıstan Avropa İttifaqının üzvü olaraq enerji sahəsində Azərbaycanla əməkdaşlıq edir. Yaxın gələcəkdə bu əməkdaşlığa digər Avropa İttifaqı ölkələrinin də qoşulacağı gözlənilir. Çünki bu məsələ enerji təhlükəsizliyinin təminatı baxımından ilk növbədə Avropa İttifaqına daxil olan dövlətlərin geosiyasi maraqlarına cavab verir. Artıq kəmərin Yunanıstandan İtaliya sərhədlərinə qədər uzanması barədə sənəd də imzalanmışdır.

Bundan başqa, 2010-cu ilin aprel ayında Buxarestdə, sentyabr ayında isə Bakıda Azərbaycan, Rumıniya, Gürcüstan və Macarıstanın dövlət və hökumət

başçıların imzaladıqları müqaviləyə uyğun olaraq, AGRİ layihəsi çərçivəsində Azərbaycan qazının boru vasitəsilə Gürcüstanın Qara dəniz limanlarına çatdırılması, sonra sıxılaraq gəmilər vasitəsilə Rumıniya ərazisinə daşınması və oradan da Macarıstana, Bolqarıstana və digər Avropa ölkələrinə nəqli marşrutu yaradılmışdır. Bu marşrutla və 2012-ci ildə Azərbaycanla Türkiyə arasında inşası və ixrac şərtləri razılaşdırılmış Transanadolu (TNAP) qaz kəməri vasitəsilə gələcəkdə Avropa ölkələrinə ildə, təxminən 20 -30 milyard kubmetr maye qazın ixracı nəzərdə tutulur.

Nəzərə alınsa ki, Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri vasitəsilə 2005-ci ildən Türkiyə və Gürcüstana, Bakı-Mozdok və Bakı-Astara kəmərləri ilə 2009-cu ildən həm də qonşu Rusiya və İrana qaz ixrac edir, o zaman xarici bazarlara sərbəst çıxmaq və öz qazını müstəqil şəkildə ixrac etmək istiqamətində Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyi tam təmin olunubdur. 2013-cü ilin dekabr ayında Bakıda dünyanın aparıcı neft-qaz şirkətləri və bir çox Avropa ölkələri ilə “Şahdəniz-2” layihəsi üzrə təbii qazın istehsalı, bölüşdürülməsi və ixracı üzrə yekun investisiya qərarının imzalanması isə XXI əsrdə nəinki təkcə Azərbaycanın, o cümlədən Avropa və dünyanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində önəmli rol oynayacaqdır. “Şahdəniz-2” layihəsi Azərbaycan və Gürcüstan ərazisi boyunca Cənubi Qafqaz boru kəmərinin genişləndirilməsinə xidmət etməklə Trans-Anadolu və Trans-Adriatik qaz boru kəmərlərinin tikintisi ilə bağlı planların reallaşmasına təkan verəcək, Avropaya yeni qaz dəhlizi açacaq.

Avropa ölkələri və aparıcı şirkətlərlə enerji sahəsindəki mövcud tərəfdaşlıq münasibətləri Azərbaycanın özünün böyük qaz ehtiyatlarını dünya enerji bazarlarına çıxarmaq imkanı yaradır. Mütəxəssislərin fikrinə görə “Mərhələ-2” çərçivəsində işlənilməsi planlaşdırılan “Şahdəniz”in əlavə ehtiyatlarından, bu yaxınlarda Xəzərdə kəşf edilmiş “Abşeron” və “Ümid” yataqlarının, “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlar blokundakı dərin qaz ehtiyatlarının, olduqca perspektivli “Şəfəq-Asiman”, “Babək”, “Zəfər-Məşəl” və başqa strukturların potensialından tam istifadə ediləcək.

Milli enerji müstəqilliyini dolğunlaşdırmaq və enerji təhlükəsizliyini daha təminatlı etmək üçün real bazar iqtisadiyyatı ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da enerji strategiyasının hazırlanması və tətbiqi olduqca zəruri və mühümdür. Geoloji əsaslandırmalar göstərir ki, Azərbaycanda 2-3 milyard ton neft, 1,5-2,0 trilyon m³ qaz, 25-27 milyon ton kömür, 400-450 milyon ton yanar şist ehtiyatı olmasına baxmayaraq, bu resurslar tükənən aspektdir. Hazırda ümumi qoyuluş gücü 6,4 min, faktiki gücü isə 4,5 min MVt olan istehsal konfigurasiyası 83:17 nisbətli 13 İES və 5 SES qismində fəaliyyət göstərərək illik 20-23 milyard kVt/saatlıq elektrik enerjisi istehsal olunması müqabil və perspektivi təmin edən keyfiyyətdə deyildir. Bu güc müqayisədə ümumilikdə Gürcüstan və Ermənistanın elektrik enerji potensialından (ümumi güc 1,7 min MVt) 3-4 dəfə çox olsa da, yenə azdır. Lakin, bu qədər bol təbii enerji resurslarına baxmayaraq respublikanın iqtisadiyyatının və əhalinin yanacaq-enerji resursları ilə fasiləsiz və keyfiyyətli təminatında müəyyən problemlər yaşanmaqdadır. İqtisadiyyatın inkişafı və genişlənən sosial təminatlılıq isə qarşıya artan enerji istehlakı tələbini qoyur. Hesablamalar göstərir ki, yaxın perspektiv üçün respublikanın təbii qaza olan tələbatı artaraq 12-14 milyard m³ təşkil edəcəkdir. Elektrik enerjisinə görə isə bu tələb 8-10 min mVt-a bərabər olacaqdır. Bütün bunlar isə iqtisadiyyatın aparıcı sahəsi olan enerji sektorunda aparılan islahatların daha da dərinləşməsinə və təkmilləşdirilməsinə əsaslı zəmin yaradır. Araşdırmalar göstərir ki, respublikada iqtisadi artımın davamlı təminatı enerji sektorunda yeni istehsal güclərinin buraxılışı və istehsal aparatının kardinal yeniləşməsini həyata keçirmədən mümkün deyildir. Buna görə də, bütün ümumi iqtisadi islahat tədbirləri paralel olaraq Yanacaq Enerji Kompleksinin problemlərinə və artan tələblərə uyğun mütəmadi modernizasiya proseslərinin reallaşması ilə müşayiət edilməlidir.

Enerji təhlükəsizliyi vaxt çərçivəli dövrü bir məsələ deyildir. O, çox uzaq zaman hədəflərini əhatə edən milli və dövləti bir problemdir. Buna görə də, enerji resurslarının səmərəli bölgüsü, istifadəsi, artırılması və gələcək nəsillərə transformasiyası çox mühüm və vacibdir. Dünya energetikasının inkişaf

ssenarisinə rəğmən aparılan təhlili əsaslandırmaqlar göstərir ki, Azərbaycanca da postneft epoxasında enerji təhlükəsizliyinin davamlı təminatı baxımından AES yaratmaqla nüvə enerjisindən istifadə daha əhəmiyyətli rol oynayacaqdır. Əslində AES ideyası Azərbaycan üçün yeni bir təzahür deyildir. Məlumdur ki, Azərbaycan güclü SSRİ dövlətinin tərkibində olduğu zamanlarda burada AES tikintisi mərkəzi hökumətin baş planları sırasında qərar tutmuş və yüksək seysmoloji vəziyyətə baxmadan belə, bu strategiya məqbul hesab edilmişdir. Yeni epoxial mərhələdə, Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentliyin (IAEA) ekspertləri də 2005-ci ildə qurumun Vyanada keçirilən 49-cu sessiyasında respublikamızda AES tikintisinə müsbət rəy vermişlər. Agentlik bir daha hansı enerji mənbəyinin ölkə üçün əlverişli olub-olmadığını araşdırmaq məqsədilə respublikanın Sənaye və Energetika Nazirliyi ilə «Azərbaycanın enerji balansının hesablanması və perspektiv istiqamətlərin müəyyən olunması» adlı müştərək layihə üzrə əməkdaşlığa başlamışdır. Bu perspektiv yanaşama isə bir daha Azərbaycan energetikasının gələcəyinin üstün olaraq AES strategiyasında formalaşdırılması və reallaşdırılmasını əsaslandırır.

Aparılan təhlillə əsaslandırılır ki, milli enerji təhlükəsizliyinin davamlı təminat strategiyası enerji effektivliyini artıran aşağıdakı prioritetləri nəzərdə tutmalıdır:

- uzunmüddətli dövr üçün optimal yanacaq-enerji balansının hazırlanması;
- enerji qənaətcilliyinin təşkilatı, texnoloji tədbirlərinin və iqtisadiyyatın bütün sahələrində enerji resurslarından rəasional istifadənin, enerjiqoruyuculuq prinsiplərinin reallaşdırılması;
- etibarlı və perspektivli mineral-xammal bazasının və milli ehtiyat enerji resurslar terminalının yaradılması;
- Neft Fondunun resurslarının əhəmiyyətli hissəsini bərpaolunan və nüvə təyinatlı enerji istehsalı sahələrinə yönəltməklə təbii enerji ehtiyatları varisliyinin təminatı edilməsi;
- Yanacaq-Enerji Kompleksinin funksionallığının artırılması istiqamətində struktur yenidənqurmasının aparılması və onun ətraf mühitə neqativ təsirinin məhdudlaşdırılması;

- enerji sektorunda bazar münasibətlərinin inkişafını və mükəmməl institusional bazanın formalaşdırılması;

- alternativ enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsi və postneft konsepsiyasının işlənməsi.

Milli enerji təhlükəsizliyinin davamlı təminat strategiyası ilə bağlı təqdim olunan prioritetləri heç də tamlıqla bütün müvafiq strateji tədbirlər qammasını əhatə etmir. Praktiki tətbiq sferasında bu prioritetlərin daha fundamental iqtisadi əsaslandırmaya məruz qalacaq və dəyişən siyasi-iqtisadi situasiyaya uyğun fərqli və alternativ düzümdə formalaşdırılması daha elmi məntiqi həllini tapacaqdır.

3.3 Enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün yanacaq energetik kompleksində iqtisadi islahatların aparılmasının zəruriliyi.

Yanacaq sənayesi respublika iqtisadiyyatının digər sahələri ilə o dərəcədə sıx əlaqədardır ki, iqtisadi islahatları burada forma və məzmunca təcrid edilmiş şəkildə aparmaq səmərəli olmazdı. Bu baxımdan respublika iqtisadiyyatında butünlükdə iqtisadi islahatların ümumi xarakter daşıyan prinsiplərini istiqamətlərini müəyyən etmək və onların yanacaq sənayesində xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla tətbiqi vacib məsələdir.

Dövlətin iqtisadiyyatdakı rolu inkar edilməzdir. Bu bir faktır ki, tarixin inkişaf bütün mərhələlərində istehsal üsulundan asılı olmayaraq dövlət iqtisadi-sosial inkişafın barometri olmuş və iqtisadiyyatın tənzimlənməsini reallaşdırmışdır. Hazırki mürəkkəb şəraitdə ölkənin siyasi-iqtisadi təhlükəsizliyində, müstəqilliyində mühüm amil kimi yanacaq-energetika kompleksi də əsaslı dərəcədə dövlətin nəzarəti və himayəsi altında olmalıdır. YEK bu gün ki, reallıqdan doğan iqtisadi islahatların zəruriliyini ön plana çəkən bir sıra məsələlər mövcuddur. İlk olaraq qeyd etməliyik ki, bazar iqtisadiyyatının prinsipləri kompleksdə yerləşən müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinə bilavasitə təsir edir və bu təsirin az itkilərlə başa gəlməsi üçün sahədə iqtisadi islahatların aparılması hər bir istiqamət üzrə müəyyənləşdirilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, illər boyu yanacaq

sənayesində güclü istehsal və sosial infrastruktur yaranmışdır. Bu gün kompleksdə istehsalının səmərəliliyinin artırılması üçün güclü maddi-texniki, təchizat, nəqliyyat, energetika sektorlarının inkişafı tələb edilir. Bu sahələrdən hər birində iqtisadi islahatların özünəməxsus xüsusiyyətləri, prioritetləri vardır ki, onların da gələcək taleləri müvafiq qanunlar, normativ sənədlərlə tənzimlənmişdir. Bununla belə YEK-də islahatlar, təkcə əsas istehsalla deyil, ona xidmət edən sahələrin bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyətləri ilə bağlılığı nəzərə alınmalıdır. Bu cəhət yanacaq energetika kompleksində iqtisadi islahatların gedişini respublika üzrə aparılacaq iqtisadi islahatların strategiyası və taktikasından asılı edir. Müəyyən mənada vəziyyətdən çıxış yolu dünya təcrübəsinə istinad edərək, inkişaf etmiş yanacaq energetika komplekslərinə malik olan ölkələrdə istifadə edilən iqtisadi mexanizmlərdən respublikanın xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla istifadə etməkdən ibarətdir. Bir cəhətdə xüsusən nəzərə alınmalıdır ki, YEK-də iqtisadi islahatların reallaşmasını ləngidən başlıca səbəb bu sahə üçün tələb olunan əsaslı vəsaitin çatışmamazlığı problemidir. Yaranmış problemin həlli kompleksin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun yenidən qurulmasını, geniş iqtisadi islahatların aparılmasını tələb edir. YEK-in ayrı-ayrı strukturlarında islahatların dərinləşməsi strategiyası kontekstində müvafiq işlər görünməkdədi. Xüsusən dənizdə neft hasilatı kompleksində bu sahədə nəzəri və əməli işlər genişlənmişdir. Dənizdə NQÇİB-də iqtisadi islahatların aparılmasını birliyin rəhbərləri ilk əvvəl mövcud problemləri araşdırmaqla idarəetmə sisteminin bazar prinsiplərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi, kompleksi müasir tələblərə cavab verən texnologiyalarla təchiz edilməsi xidmətedici sahənin səmərəliliyini yüksəldilməsi və maliyyə çevikliyinə artırılması ilə əlaqələndirirlər.

Müsbət meyillər YEK-in digər sahələrinə də siyarət etmişdir. İndi hər yerdə islahatların dərinləşməsi istiqamətində pozitiv tendensiyalar sürət götürməkdədir. Planlı təsərrüfatın, inzibati amirlik metodlarının yaratdığı çətinliklərdən azad olmaq üçün hələ 1960-1970-ci illərdə keçmiş Sovetlər İttifaqı iqtisadiyyatda islahatlar aparılması sahəsində müəyyən addımlar atılırdı. Ayrı-ayrı müəssisələrin hüquqlarının genişləndirilir, onların təsərrüfat hesabı, özünü maliyyələşdirmə

prinsipləri əsasında işləmələri üçün şərait təmin edilirdi. Bu illərdə görülən tədbirlər, bir sıra iqtisadi eksperimentlər ilk mərhələlərdə müəyyən müsbət dəyişikliklərə səbəb olsa da ardıcıl xarakter daşmırdı. Çünki görülən tədbirlərdə iqtisadi münasibətlərdə köklü dəyişikliklərin edilməsi nəzərdə tutulmurdu. Aparılan systemsiz tədbirlərlə iqtisadiyyatda olan kəskin ziddiyyətləri aradan qaldırmaq boşluqları doldurmaq mümkün deyildi. Maraq doğuran cəhət bu indi ki, SSRİ kimi nəhəng bir ölkə iqtisadiyyatını durğunluq vəziyyətindən çıxarmaq üçün getdikcə daha artıq dərəcədə xammal resursları hesabına dolanmağa üstünlük verirdi. Məhz buna görə də ölkənin iqtisadi böhran vəziyyətinin aradan qaldırılması üçün xam neftin xaricdə satışına xüsusi yer ayrılırdı. 1970-1980-ci illərdə xam neftin və neft məhsullarının satışından ölkə 300 milyard dollar vəsait əldə etmişdi. Sonrakı mərhələdə 1990-cı illərin əvvəllərində dünyada neftin satış qiymətinin kəskin sürətdə aşağı düşməsi bu möhtəşəm dövlətini müvafiq gəlir mənbəyindən xeyli dərəcədə məhrum etdi. Neft böhranı iqtisadiyyatda deqradasiya meyillərini gücləndirdi. Maliyyə ehtiyatlarının azalması, etnik çəkişmələr, siyasi paradokslar vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi. İqtisadçı alimlərin təqdim etdiyi proqramlar-«500 gün» modelləri ölkəni böhrandan xilas edə bilmədi. Nəticədə sarsılması bələ güman olunmayan böyük səltənət dağıldı. Bəzi qərb ekspertlərinin fikrincə SSRİ-nin dağılmasının, onun ziddiyyətlərinin kəskinləşməsinin ən başlıca səbəblərindən biri dünyada neftin qiymətinin aşağı salınması siyasəti oldu. Siyasi səhnəyə demokratik prinsipləri və bazar iqtisadiyyatını mövqeyindən çıxış edən müstəqil dövlətlər gəldi. Bu kontekstində Azərbaycanda müvafiq prinsiplərə uyğun müstəqil idarə olunma funksiyası əldə etdi. SSRİ-nin dağılması onun keçmiş əyalətlərini böhrandan xilas etmədi. Müstəqil dövlətlər o cümlədən respublikamızda çox mürəkkəb, çətin siyasi-iqtisadi vəziyyətdə qurcalanmaqda idi. İqtisadiyyatı yenidən durmaq bazar prinsiplərini bərqərar etmək asan məsələ deyildi. Lakin çətinliklərə baxmayaraq çox mühüm işlər görüldü. Mahiyyət etibarını ilə bazar iqtisadiyyatına xidmət edən əsas strukturlar yaradıldı. İqtisadiyyatın liberallaşdırılması, özəlləşmə, mülkiyyət münasibətlərinin köklü sürətdə təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar əsas qanunlar qəbul edildi və bir sıra əməli tədbirlər

həyata keçirildi. Ən başlıca cəhət isə ondan ibarət oldu ki, sərt planlaşdırma metodlarından imtina edildi, iqtisadiyyatın idarə edilməsində iqtisadi amillərin rolu ön plana çəkildi. Azərbaycanda baş vermiş məlum hadisələr Şimal dəmir yolunun bağlanması, iqtisadi blokada vəziyyəti Qarabağ və qaçqınlar problemi respublikanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi həyatına ciddi təsir etməklə iqtisadiyyatın bütün sahələrində böhran hallarını dərinləşdirdi. Belə vəziyyət ilk illərdə istehsalın əvvəlki dövrə nisbətən xeyli aşağı düşməsi, digər iqtisadi göstəricilərin pisləşməsi ilə xarakterik oldu. Bununla belə əmək haqqı üzrə borcların çoxalması, maliyyə çətinlikləri, «ödəməmələr» problemi, maliyyə-kredit resurslarından səmərəli istifadə olunmaması ölkənin büdcəsində vəziyyəti xeyli gərginləşdirmişdir. Bu illərdə hakimiyyəti zorla devirmək cəhdləri həm iqtisadiyyat həm də əhalinin sosial vəziyyətinə güclü zərbə vurdu. Manatın dollara nisbətdə aşağı düşməsi meyli davam edirdi. 1994-cü ildə illik inflyasiya 1880% həddə qalxdı. 1995-1999-cü illərdə maliyyə-kredit sahəsində ciddi islahatların aparılması, pul kütləsi üzərində nəzarətin gücləndirilməsi, inflyasiyanın dəfələrlə, büdcə kəsirinin isə xeyli azalmasını təmin etdi. Bunun ən mühüm nəticələrindən biri ölkədə milli valyuta manatın sabitliyinin təmin edilməsidir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, yaranmış əlverişli makroiqtisadi sabitlikdən islahatların kompleks şəkildə aparılması üçün tam istifadə olunmadı. İqtisadiyyatda tənəzzülün aradan qaldırılması tədbirləri heçdə hər yerdə sistemli şəkildə aparılmasa da müəyyən müsbət nəticələr sabitləşmə meyilləri özünü biruzə verdi. Son illərdə xarici ticarətin liberallaşdırılması sahəsindəki addımlar yanacaq sənayesinə də müsbət təsir göstərmişdi, neftin satışından gəlirin daha çox hissəsi sahənin ehtiyaclarına sərf edilmişdir. Lakin bütün bunlara istinadən qeyd etmək lazımdır ki, yanacaq energetika kompleksində ilk islahat tədbirləri iqtisadi transformasiya ilə əlaqədar olmuş, geniş miqyas daşımamışdı. Mahiyyət etibarı ilə aparılmış islahat tədbirləri əsaslı, proqramlı, sistemli olmamış, bir növ kosmetik xarakterli olmuşdur. Strateji xəttin qəti müəyyən edilməməsi, konkret islahat konsepsiyasının olmaması, xüsusən islahat aparmaq təfəkkürünün kifayət qədər inkişaf etməməsi, təşəbbüskarlığın ardıcıl prinsiplial səciyyəyə daşımaması, respublika miqyasında

islahatların radikal inkişafını təmin edə bilməmişdir. İslahatçı təşəbbüslərinin dəstəklənməməsi, bazar iqtisadiyyatı tərəkürünün tam formalaşmaması, yeni iqtisadi sistemə uyğun kamil iqtisadi düşüncə tərzinin çinovnik nomenklaturasında geniş intişar tapmaması iqtisadi islahatların ləngiməsində əsaslı cəhətlərdən olmuş və uğurlu nəticələrə gətirməmişdir.

Energetik kompleksdə iqtisadi islahatların strategiyasında indiki keçid mərhələsində mühüm istiqamətlərdən biri məşğulluqdur. Kompleksdə məşğulluq probleminin həlli həm obyektiv həm də subyektiv amillərlə bağlıdır. YEK-də müasir mərhələdə obyektiv amillərin mühüm rol oynadığını inkar etmək səhv olardı. Lakin illərlə kompleksdə həm hasilatda həm də istehsalda enmə müşahidə olunmuş əmək məhsuldarlığı bir neçə dəfə aşağı düşmüş və buna müvafiq olaraq işçi qüvvəsinə tələb də azalmışdır. Mövcud problem yaxın illərdə yanacaq sənayesində iqtisadi islahatların ən çətin, ən mürəkkəb, sosial əhəmiyyət kəsb edən istiqamətlərdən biri olacaqdır. Bu işin taktiki cəhətdən düzgün olaraq işlənməsi, həyata keçirilməsi təkcə kompleksi əhatə edən müəssisələrindən asılı olmayacaqdır. Bununla belə məşğulluq problemi həll edilərkən burada mövcud olan istehsal və sosial infrastrukturunun, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi imkanlarından da istifadə edilməlidir. İslahatların aparılması, əmək ehtiyatlarının formalaşması prosesini də əhatə etməkdədir. Lakin bu kompleksdə müəssisə strukturunda müasir tələblər baxımından görülən işlər aşağı səviyyədədir və onun həlli müəssisə rəhbərliyini işində köklü dəyişikliklər tələb edir.

Respublika sənayesində istehsal edilən elektrik enerjisinin əsas hissəsi elə yanacaq sənayesində istifadə olunur. Bu sahənin mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onun elektrik enerjisi ilə təmin olunmasında demək olar ki, uzun bir dövr ərzində heç bir məhdudiyyət qoyulmamışdır. Ona görə də kompleksdə elektrik enerjisindən qənaətlə istifadə edilməsi məsələsini bir növ arxa plana atılmışdır. Müşahidələr göstərir ki, burada xüsusən də neft mədənlərində icarəyə verilmiş obyektlərin əksəriyyətində elektrik enerjisinin uçotu dəqiq aparılmır. Məlum olduğu kimi çoxlu sayda kommersiya strukturları NQÇİ-lərin sərəncamında olan elektrik enerjisindən istifadə edirlər. Bununda yanaşı mədən sahələrində mövcud yaşayış

binalarının, yardımçı təsərrüfatların, kommersiya strukturlarının elektrik xətlərinə qanunsuz qonşulma halları mövcuddu. Bu təşkilatların əksəriyyətində sayğaclar quraşdırılmamış və yaxud da işlək vəziyyətdə deyildir. Rəsmi abonentlər isə borcları vaxtında ödəmirlər. Hazırda belə borclar bir neçə yüz milyard manat təşkil edir. Enerji sisteminə olan borcların vaxtında verilməməsi energetik sisteminin rekonstruksiyasını, avadanlıqların təzələnməsi işini məhdudlaşdırır, sahənin dinamik inkişafına mənfi təsir edir. Bazar iqtisadiyyatı qanunları tələb edir ki, borcunu ödəməyən müəssisələrə bu və ya digər xidmət göstərilməsin. Dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrində elektrik enerjisindən istifadə məsələsi prioritet sahələrdəndir. Təsadüfi deyildir ki, Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, eləcə də dünyanın digər iri kredit təşkilatları yeni müstəqil dövlətlərdə, o cümlədən respublikamızda bu sahədə qayda-qanunun yaradılmasına kömək edəcək proqramların həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirlər. Hətta Avropanın «TASIS» proqramı qaz və enerji təhcizatda abonent xidmətinin yaxşılaşdırılması üçün bu şirkətlərə «nou-xau»lar təklif etmişdir, Son vaxtlar elektrik enerjisindən səmərəli istifadə olunması üzrə tədbirlər görülsə də, onların səmərəsi böyük deyildir.

İslahatların dərinləşməsi və təkmilləşməsi üçün hüquqi bazanın yaradılması mühüm şərtlərdən biridir. Ən başlıca məsələlərdən biri də bu işin təşkilatı aspektlərinə diqqətin artırılmasıdır. Hazırda Azərbaycanın energetik kompleksi özünün yeni bir mərhələsini yaşayır. Apardığımız təhlil, müşahidələr, rəsmi materiallarla tanışlıq bir daha sübut edir ki, xalqımızın malik olduğu neft sərvətlərindən ağıllı, düzgün istifadə edilməsi vəzifəsi ön plana çəkilməlidir. Bu gün neft məsələsi iqtisadi parametrlərdən çıxaraq siyasi xarakter almış beynəlxalq münasibətlərdə «neft diplomatiyası» adlı siyasətin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan Respublikasında çoxlu işgüzar təşəbbüskar mütəxəssislər vardır. Onların əksəriyyəti hələ çox illər öncə enməyə məruz qalmış neft sənayesini dirçəltməyə təşəbbüs etmişlər. Lazımi normativ hüquqi qanunvericilik bazasının olmaması, keçmiş Sovetlər İttifaqının bürokratik totalitar rejimi belə təşəbbüsləri kifayət qədər qiymətləndirməmişdir. Elə indinin özündə də belə təşəbbüslərə

bayağı münasibət tam aradan qaldırılmamışdır. Sərt planlaşma sistemində təşəbbüslərin geniş xarakter almağına imkan verilmirdi. İndiki şəraitdə müvafiq işləri həyata keçirmək üçün əlverişli imkanlar yaranmış və belə təşəbbüsləri müdafiə etmək vaxtı çatmışdır. Bu ideyaları reallaşdırmaq isə heç şübhəsiz ki böyük iqtisadi səmərə ilə nəticələnər və ölkədə sahibkarlığın inkişafına təkan verərdi. Təbii ehtiyatları və enerjidaşıyıcılarına malik olan dövlət bu resurslardan faydalı istifadəni və istismarı təmin etməkdə məsuldur. Bu proses həm də dövlət özünün iqtisadi renta payını almalıdır. Beynəlxalq energetika assosiasiyasının üzv dövlətləri və bir sıra digərləri karbohidrogen xam malının yataqlarının kəşfiyyata və işlənməsində lisenziya və konsessiya üsulundan istifadə edirlər. Enerji resurslarının istehsalçıları olan dövlətlərdə hakimiyyət orqanları yataqların işlənməsində strateji maraqları ifadə edərək müvafiq tənzimləmə işini həyata keçirirlər. Uzunmüddətli prosesdən sonra iqtisadi renta müvafiq dəyişiklərə uğrayır. Bu prosesdə istehsal xərclərinin və enerjidaşıyıcıların qiymətlərindəki tərəddüdlərə müvafiq olaraq tez adaptasiya olunan prinsiplərə üstünlük verilməlidir.

Nəticə

Qədim neft diyarı olan Azərbaycan tarix boyu dünyanın neft-qaz sənayesinin əvəzsiz töhfələr bəxş etmişdir. Neftin kустar üsulla çıxarıldığı zamanlardan Bakı neftçilərinin fədakar əməyi daim nümunə olmuş, onların neft işinə gətirdiyi mütərəqqi yeniliklər dünya praktikasında geniş tətbiq edilmişdir. Azərbaycana dünya neft sənayesinin beşiyi desək yanlışdır. Çünki neft ilk dəfə sənaye üsulu ilə bizim ölkədə çıxarılmış, emal olunmuş, tankerlərlə, dəmir yolu ilə, boru kəmərləri ilə nəql edilmişdir. Daha sonra sahilə, açıq dənizdə, Xəzərin dərinliklərində neft yataqlarının kəşfiyyatına və istismarına başlanılmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının son illərdəki sürətli inkişafında da məhz enerji sektorunun həlledici rolu olmuşdur. Hazırda Azərbaycan hökuməti ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılması, ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, iqtisadiyyatın və ixracın şaxələndirilməsi siyasətini həyata keçirir.

Dünya bazarlarında, xüsusilə enerji bazarlarında bas verən sürətli dəyişikliklər, enerji resurslarının istehsalı və istehlakı strukturunun dəyişməsi tendensiyaları, enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsindəki problemlər, Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatında Azərbaycanın artmaqda olan rolu, habelə ölkədə neft hasilatı həcmələrinin tədricən azalmaya meyli olması ölkənin yanacaq-energetika kompleksinin modernləşdirilməsinin daha səmərəli davam etdirilməsini zəruri edir. Hazırda hökumətin qarşısında duran daha bir mühüm vəzifə ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən və əsas gəlir mənbəyi sayılan neft sənayesinin davamlı inkişafının və yenilənməsinin təmin edilməsidir. Bu baxımdan hazırda neft sənayesinin inkişafı qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

- sahə üzrə enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin mühüm istiqamətlərindən olan neft-qaz hasilatının səviyyəsinin sabit saxlanılması, artırılmasını, habelə Azərbaycan Respublikasının global enerji təhlükəsizliyi sistemində inteqrasiya olunması prosesinin gücləndirilməsi;

- müasir texnologiyaları, avadanlıq və materialları Azərbaycan Respublikasının neft-qaz və neft-kimya sənayesinə cəlb etməklə, yerli infrastrukturun imkanlarının gücləndirilməsi;
- sahənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün müvafiq elmi-texniki və təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- sahənin inkişafına cəlb edilən sərmayələrin həcmının artırılması;
- ölkənin neft sənayesinin və onun aparıcı müəssisəsi olan Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Sirkətinin (ARDNS) idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, Sirkətin istehsalat-təsərrüfat fəaliyyətinin mühüm göstəriciləri üzrə dünyanın aparıcı şirkətləri sırasına çıxarılması;
- ARDNS-in beynəlxalq neft-qaz, neft-kimya layihələrinə inteqrasiya olunması üçün Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında səmərəli investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi;
- sahədə risklərin idarə olunması sistemlərinin formalasdırılması və qabaqcıl idarəetmə sistemlərinin öyrənilməsi, tətbiq edilməsi və inkişaf etdirilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının karbohidrogen ehtiyatlarının daha səmərəli istifadəsi, istehlakçıların sahədə istehsal olunan mallara, işlərə və xidmətlərə tələbatının daha dolğun ödənilməsinə təmin edən neft, qaz və kondensatın hasilatı, nəqli, emalı, paylanması, daxili və xarici bazarlarda satışı üzrə istehsal-texnoloji və təchizat sistemlərinin, eləcə də neft-kimya sənayesinin etibarlı və səmərəli fəaliyyətinin təşkil edilməsi;
- sahənin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, mövcud istehsal güclərindən səmərəli istifadə olunması, ən müasir texnika və texnologiyalardan istifadə etməklə, ətraf mühitə zərərli təsirin minimuma endirilməsi;
- neft sənayesində sağlam rəqabət mühitinin formalasdırılması, elmi-texniki potensialın gücləndirilməsi və innovasiya layihələrinin geniş tətbiq edilməsi hesabına sahədə rəqabətə davamlı mal, iş və xidmətlərin təqdim edilməsinə nail olunması və sahənin inkişafı üçün sahənin qarşısında duran digər vəzifələrin həyata keçirilməsi.

Ədəbiyyat

1. Hacızadə E.M, Abdullayev Z.S. Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası. Bakı: Elm, 2003, 512 s.
2. Hacızadə E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı: Elm, 2006, 509 s.
3. Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. М.: Известия, 2003, 798 с.
4. Белая книга ядерной энергетики /Под общей редакцией проф. Е.О. Адамова/ М.: ГУП НИКИЭТ, 2001, с. 324.
5. Мирзаджанзаде А., Султанов Ч. Этюды нефтяной концепции Азербайджана. Баку: 1994, 100 с.
6. Максимов В., Аношин В., Чернов И. Исследования рынков основных энергоносителей. Уфа: БГУ, 2000, 561 с.
7. Социально-экономическая география зарубежного мира. М.: Крон-Пресс, 1998, 592 с.
8. Hacızadə E.M., (2002), Neftqazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli. Bakı: Elm
9. Мирзаджанзаде А.Х., Султанов Ч.А.,(1994), Этюды нефтяной концепции Азербайджана, Баку: Элм.
10. Самедзаде З.А. Экономическая безопасность. // Научные труды Международного Союза экономистов и Вольного экономического общества. Том первый. Москва, Санкт-Петербург 1994 г.
11. Тимми Боб., (2005), А есть ли дефицит? Азбука нефтяной экономики, М.: ЗАО «Олимп-Бизнес».
12. Экономика. (под редакцией д.э.н. Булатова А.С.), М.: Юристь, 2000, 896 с
13. Социально-экономическая география зарубежного мира. (под редакцией члена корреспондента РАН, заслуженного профессора МГУ Волжского В.В.) М.: Дрофа, 2003. 190 с.
14. US Energy Information Administration from Oil and Gas Journal 2010-2011 - ABŞ-in neft və qaz jurnalı.

15. Добронравин Н., Маргания О. Нефть и газ, модернизация общества. Сб.: 2008, 222 с.
16. Səmədzadə Z.Ə. Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında. Bakı: Elm və təhsil, 2009. 608 s.
17. Hacızadə E.M., Z.Abdullayev, Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası. Bakı: Elm, 2003, s. 45
18. Hacızadə E.M., Energetika kompleksi yeni islahatlar ərəfəsində. Bakı: Elm, 2000, 257 s.
19. Топливо-энергетический комплекс России 2000-2007 (справочно-аналитический обзор). М.: 2008, 309 с.
20. Родионов В.Г., Энергетика, проблемы настоящего и возможности будущего, М.: 2010, 413 с.
21. Colin J. Campbell. The Coming Oil Crisis. Multi-Science Publishing Co. Ltd. 297 с. - Kolin Kempell.
22. Colin J. Campbell, The Essence of Oil & Gas Depletion, 2004 ş. - Kolin Kempell.
23. Щелкачев В.Н. Отечественная и мировая нефтедобыча. История развития, современное состояние и прогнозы. М.: Нефть и газ, 2001, 442 с
24. Бекаев Л.С., Марченко С.В., Пинегин С.П. и другие. Мировая энергетика и переход к устойчивому развитию, Новосибирск: Наука, 2000 433 с.
25. Грей Форест. Добыча нефти. М.: ЗАО Олимп-бизнес, 2004, 416 с.
26. Максимов В.А., Аношин В.В., Чернов И.Л. Исследования рынков основных энергоносителей, Уфа, БГУ, 2000, 561 с.

27. <http://www.president.az>
28. <http://www.mie.gov.az>.
29. <http://www.worldoil.com>.
30. <http://www.neftegaz.ru>
31. <http://www.İlham-Aliev.com>.
32. [http://www. energystrategy.ru](http://www.energystrategy.ru)
33. <http://www.ross-balt.ru>
34. www.azstat.org
35. www.bp.com - BP-Azərbaycan.
36. www.iie.com - ABŞ-ın Beynəlxalq İqtisadiyyat İnstitutu
37. www.wto.org. - Ümumdünya Ticarət Təşkilatı

Referat

Mövzunun aktuallığı: Müasir dövrün reallıqları göstərir ki, nəinki inkişaf etmiş ölkələrdə, hətta inkişaf etmiş ölkələrdə də, həyatın müxtəlif sahələrində, ekologiyada, siyasətdə, iqtisadiyyatda və digər sahələrdə enerji təminatı və onun təhlükəsizliyi xüsusi çəkiyə malikdir. Bu aspektdən Azərbaycanda da müxtəlif sahələrin enerji təminatı və ölkə səviyyəsində enerji təhlükəsizliyinin təminatı siyasətinə baxılması və araşdırılması öz aktuallığını artırır. Məlumdur ki, Azərbaycanda enerji istehsalı əksərən karbohidrogen yanacağından istifadə əsasında inkişaf edir. Belə proses, təbii ki, sonsuz ola bilməz. Dərk edilən bu aydın həqiqət hazırkı bol karbohidrogen ehtiyatlarına istinadən ölkədə Milli Neft Fondunun təsisini şərtləndirmişdir. Milli Neft Fondunun sistem səmərəliliyi alternativliklər baxımından mübahisəli olsa da, onun real nəticələri müvafiq resurslar tükəndəndən sonra daha dəqiq hesabatlanacaqdır. Bir həqiqət də vardır ki, karbohidrogen resursları gələcək nəsillərin sərəncamına indiki maddi formada verilə bilməyəcəkdir. “Varislik əməliyyatı” əsasən maliyyə törədən, məşğulluğu təmin edən yeni istehsal aktivlərinin yaradılması və qismən də kapital formasında olacaqdır. Karbohidrogen resurslarının tam miqyaslı effektivliyi zəminində indi və gələcək vəziyyəti müqayisəli təhlil etdikdə belə reallıq məntiqi görünə bilər.

Tədqiqatın predmeti: Tədqiqatın predmeti kimi Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyi, milli enerji strategiyası və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələsi çıxış edir.

Tədqiqatın məqsədi: Aparılmış araşdırmanın əsas məqsədi dünya enerji daşıyıcıları bazarında Azərbaycanın oynadığı rola diqqət yetirmək, Azərbaycanın milli enerji strategiyasından irəli gələrək yürüdülmən enerji təhlükəsizliyi siyasətinə nəzər salmaqdır.

İşin strukturu və həcmi: Aparılmış tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarətdir. Girişdə işin aktuallığı, tədqiqatın istiqamətləri göstərilir və tədqiq ediləcək problemlər müəyyənləşdirilir. Dissertasiyanın birinci fəslində

enerji təhlükəsizliyinin nəzəri əsaslarına diqqət yetirilmişdir. Dissertasiyanın ikinci fəslində dünya enerji bazarı və bu bazarda Azərbaycanın oynadığı rola, üçüncü fəsilə isə Azərbaycan enerji təhlükəsizliyi məsələsinə diqqət yeririlmişdir.

Enerji təhlükəsizliyi enerji istehlakı üçün təbii resursların mövcudluğu və ölkənin milli təhlükəsizliyi arasında əlaqə növüdür. Ucuz enerji resurslarına çıxış imkanı müasir iqtisadiyyatın əsas hissəsinə çevrilmişdir. Bununla belə dünya üzrə enerji resurslarının qeyri bərabər paylanması müəyyən problemlərə tol açır. Bərpa olunan enerji mənbələrinin və enerji təhlükəsizliklərinin sürətli inkişafı və enerji mənbələrinin texnoloji diversifikasiyası enerji təhlükəsizliyi səhəsində əhəmiyyətli faydalar gətirməlidir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda enerji təhlükəsizliyi anlayışı bir-birini tamalayan 3 əsas istiqamətə təyinat tapır:

- 1. Enerji təhlükəsizliyi - mövcud iqtisadi şərait tələbində sərəncamda zəruri kəmiyyət və keyfiyyətdə enerji olması vəziyyətli inamdır.*
- 2. Enerji təhlükəsizliyi - vətəndaşın, cəmiyyətin və dövlətin mühüm «enerji maraqlarının» daxili və xarici təhlükələrdən müdafiəsi vəziyyətidir.*
- 3. Enerji təhlükəsizliyi - normal şəraitdə və həmçinin fəvqəladə hallarda ölkə və region əhalisinin, vətəndaşlarının, dövlət və iqtisadiyyatın müqabil keyfiyyətli, iqtisadi girişli yanacaq-enerji resursları təminatı defisitindən qorunması, eyni zamanda enerji və yanacaq təchizatının stabilliyinin pozulması təhlükələrindən mühafizəsi vəziyyətidir.*

Aparılan təhlil əsasında milli energetik strategiyanın nəzəri konturlarının təqdim olunan aspektlər bloku heç də tamlıqla bütün müvafiq strateji tədbirlər qammasını əhatə etmir. Praktiki tətbiq sferasında bu prioritetlərin daha fundamental elmi əsaslandırma və yeni siyasi-iqtisadi situasiyaya müvafiq fərqli və alternativ düzümdə formalaşması daha məntiqi həllini tapacaqdır.

Summary

The Master thesis called “Energy security of Azerbaijan and its guaranty” consists an indtroduction 3 paragraphs, results and proposals as well as used list of literature.

It was subsantianed urgency and importance of the subject, shown object and subject of research in the introduction. Also methodology of research and source of information and novelties based on research were noted in this part of thesis.

In the first chapter we looked at three issues. First and second paragraph is about the theory and essence of energy security, its scientific interpretation and also role of national energy strategy in providing energy security of one country.

Second chapter consist of three paragrap. This chapter mainly cover the issue of energy resources of Azerbaijan and its role in the global energy market. In this chapter paragraphs cover the issue of developments stages of oil-gas industry in Azerbaijan, global energy balance of countries and oil-gas infrastructure in modern Azerbaijan economy.

Third chapter also consist of three paragrap. This chapter cover the issue of energy security of Azerbaijan. Paragraphs cover the issue of national energy strategy of Azerbaijan, energy security policy of Azerbaijan and finally necessity of making reforms inf oil-gas industry for providing energy security.

Резюме

Магистерская диссертация на тему «Энергетическая безопасность Азербайджана и его гарантии» состоит из введения, трех глав, вводов и предложений, а также списка использованной литературы.

В первой главе мы рассмотрели три вопроса. Первый и второй параграф о теории и сущности энергетической безопасности, ее научной интерпретации, а также роли национальной энергетической стратегии в обеспечении энергетической безопасности одной страны.

Вторая глава состоит из трех параграфов. В этой главе в основном рассматривается вопрос энергетических ресурсов Азербайджана и его роль в мировом энергетическом рынке. В параграфах этой главы рассматриваются проблемы развития событий этапах нефтегазовой промышленности в Азербайджане, глобального энергетического баланса стран и нефтегазовой инфраструктуры в современной экономике Азербайджана.

Третья глава также состоит из трех параграфов. В этой главе рассматривается вопрос энергетической безопасности Азербайджана. Параграф обсуждает вопрос о национальной энергетической стратегии Азербайджана, политика энергетической безопасности Азербайджана и, наконец, необходимость принятия реформы нефтегазовой промышленности для обеспечения энергетической безопасности.